

Elżbieta Romanowska

Wojskowe prokuratury Polskich Kolei Państwowych w latach 1944-1949 - formalno-prawne podstawy działalności

Przegląd Historyczno-Wojskowy 12 (63)/1 (234), 97-124

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ELŻBIETA ROMANOWSKA

WOJSKOWE PROKURATURY POLSKICH KOLEI PAŃSTWOWYCH W LATACH 1944–1949 – FORMALNO-PRAWNE PODSTAWY DZIAŁALNOŚCI

Prokuratura wojskowa jest organem strzegącym praworządności w wojsku. Wszczyna i prowadzi postępowanie karne oraz wnosi oskarżenie do sądów wojskowych przeciw podejrzanym o popełnienie przestępstw, nadzoruje wykonywanie wyroków sądowych¹. Organy, które wyodrębniły się w średniowieczu, przeszły długą ewolucję zanim ich kompetencje zostały ukształtowane na podobieństwo rozwiązań obecnie obowiązujących².

W rozważaniach na temat kształtowania się struktur w obrębie wymiaru sprawiedliwości po 1944 r. zwraca się przede wszystkim uwagę na sądy wojskowe. Niewiele uwagi, niesłusznie, poświęca się organom oskarżycielskim, a zwłaszcza prokuratorom jako ogniom mającym decydujące znaczenie w postępowaniu karnym.

Podstawy prawne działalności wojskowej służby sprawiedliwości

Historia prokuratury „ludowych” sił zbrojnych sięga maja 1943 r., gdy w Sielcach nad Oką przystąpiono do formowania 1 DP im. Tadeusza Kościuszki³. Pierwszym oficerem służby sprawiedliwości został ppłk Stefan Piekarski (z Armii Czerwonej), mianowany 19 czerwca 1943 r. na stanowisko przewodniczącego sądu polowego 1 DP. Przystąpił on do organizowania sądu i podległej mu prokuratury⁴. Pierwszym prokuratorem był, na mocy rozkazu z 7 lipca 1943 r., Hilary Minc, dotychczasowy szef wydziału oświatowego dywizji. W lipcu 1943 r. skompletowano podstawowy skład osobowy prokuratury wojskowej. Oznaczało to, że rozpoczął działalność pierwszy w historii ludowego Wojska Polskiego organ służby sprawiedliwości. Jednocześnie z powstawaniem polskich jednostek wojskowych na obszarze ZSRS tworzono od podstaw nowy system prawno-sądowy. W tym celu powołano

¹ *Leksykon wiedzy wojskowej*, Warszawa 1979, s. 334.

² Zob. M. Szczanicki, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1997, s. 67–69.

³ Por. E. Kospath-Pawłowski, *Chwała i zdrada. Wojsko Polskie na Wschodzie 1943–1945*, Warszawa 2010, s. 65; Cz. Grzelak, H. Stańczyk, S. Zwoliński, *Armia Berlinga i Żymierskiego*, Warszawa 2009, s. 11 i n.; *Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943–1945. Wybór źródeł*, t. 1, Warszawa 1958, dok. 2, s. 3.

⁴ F. Musiał, *Polityka czy sprawiedliwość? Wojskowy Sąd Rejonowy w Krakowie (1946–1955)*, Kraków 2005, s. 37.

komisję prawodawczą. Na przełomie czerwca i lipca 1943 r. w formie kodeksu zostały sfinalizowane prace komisji nad projektem prawa karnego PSZ w ZSRS. 7 lipca 1943 r. na mocy uchwały Zarządu Głównego Związku Patriotów Polskich, jako organu pełniącego naczelne zwierzchnictwo nad organizującym się z jego inicjatywy polskim wojskiem, weszły w życie pierwsze przepisy wojskowego prawa karnego. Uchwalono kodeks wojskowy Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS (kw PSZ w ZSRS)⁵. Powołano do życia sąd polowy⁶ oraz podporządkowaną mu, według przedwrześniowych polskich wzorów, prokuraturę wojskową.

Kodeks karny Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS w dużej mierze był wzorowany na kodeksie karnym RSFRS z 1926 r. i włączonych do niego ustawach o przestępstwach wojskowych⁷. Kodeks stanowił kompilację uregulowań prawnych ustawodawstwa sowieckiego i polskiego. Wprowadzono instytucje obce polskiej procedurze. Dotyczyło to przepisów regulujących system nadzoru sądowego, zasady analogii (art. 10 kodeksu karnego RFSRS), a zwłaszcza na uwagę zasługuje słynny art. 58 kodeksu RFSRS (rozdział I części szczegółowej „Przestępstwa przeciwko państwu”)⁸.

Akt ten był surową kodyfikacją karną. W części „szczegółowej” kodeksu na 67 artykułów, aż w 9 występowało bezwzględne zagrożenie karą śmierci, w 3 artykułach zagrożenie karą śmierci i alternatywną jej zianą na karę pozbawienia wolności – w przypadku stwierdzenia okoliczności łagodzących, w 20 artykułach – zagrożenie karą pozbawienia wolności, z możliwością wymierzenia kary śmierci w razie stwierdzenia okoliczności obciążających, oraz 35 artykułów przewidujących za określone czyny wyłącznie kary pozbawienia wolności.

Poza strukturalnymi sprawami „twórcy” polskiego wymiaru sprawiedliwości ustanowionego dla jednostek wojskowych tworzonych na terytorium ZSRS opracowywali w porozumieniu z ZPP wytyczne określające zasady walki z „wrogami ludu”, za których uważano żołnierzy krytykujących stosunki sowieckie i wypowiadających się pozytywnie o Polsce przedwrześniowej lub rządzie w Londynie. Wytycznymi tymi mieli się kierować w orzeczeniach prokuratorzy wojskowi. Szczególnie aktywny w tym zakresie okazał się dowódca dywizji, płk Zygmunt Berling, który korzystając z przysługujących mu uprawnień, wydał wiele rozkazów, tworząc prowizoria prawne w poszczególnych partiach tego prawa.

⁵ Zob. R. Leśkiewicz, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Poznaniu (1946–1955). Organizacja, funkcjonowanie, procesy archiwotwórcze*, Warszawa–Poznań 2009, s. 49; F. Musiał, *op. cit.*, s. 37; A. Wesołowski, *W cieniu wojny i polityki. Sądownictwo Wojska Polskiego na froncie wschodnim w latach 1943–1945*, Toruń 2003, s. 67–71; A. Lityński, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999, s. 31–32; *idem*, *Początki prawa komunistycznego w Polsce. Prawo karne wojskowe przed wrześniem 1944 r.*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1996, t. 39, s. 77; W. Chmielarczyk, *Problemy legislacyjne z zakresu prawa karnego materialnego i procesowego w Polskich Siłach Zbrojnych w ZSRR oraz Wojsku Polskim w latach 1943–1945*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1990, nr 4, s. 365.

⁶ Sądy wojenne, czyli tzw. polowe, organizowano w celu zapewnienia sprawnego wymiaru sprawiedliwości na wypadek wojny i związanego z tym dużego ruchu jednostek wojskowych i przesuwania się frontów. Zachodziła potrzeba, aby w tym czasie postępowanie sądowe było uproszczone i dostosowane do zmieniających się warunków wojny, tzn. odbywało się w warunkach pochodu lub postoju, poza stałym miejscem zakwaterowania jednostek wojskowych. Por. S. M. Przyjemski, *Ochrona porządku prawnego w Siłach Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej*, Gdańsk 2005, s. 21.

⁷ Zob.: M. Filar, *W służbie utopii. Siedemdziesiąt trzy lata radzieckiego prawa karnego*, Toruń 2002; A. Wąsek, *Refleksja nad zagadnieniami tradycji i postępu w polskim prawie karnym*, w: *Tradycja i postęp w prawie. Zbiór rozpraw*, Lublin 1983, s. 98–99; A. Bosiacki, *Utopia – władza – prawo. Doktryna i koncepcje prawne bolszewickiej Rosji 1917–1921*, Warszawa 1999, s. 225–232.

⁸ Por. A. Bosiacki, *Prawo stalinowskie i jego recepcja w Polsce 1944–1956 – zarys problematyki*, w: *Przestępstwa sędziów i prokuratorów w Polsce lat 1944–1956*, Warszawa 2000, s. 41; M. Turlejska, *Te pokolenia żałobami czarne... Skazani na śmierć i ich sędziowie*, Warszawa 1990, s. 39–41.

Uregulował podstawowe kwestie ustroju służby sprawiedliwości i zasady procedury karnej. Rozpoczynając określenie statusu prawnego prokuratora wojskowego, 24 lipca 1943 r. rozkazem dziennym nr 50, na wzór sowiecki zlikwidował instytucję sędziego śledczego⁹. Pewne elementy postanowień o charakterze ustrojowym oraz z zakresu wojskowego procesu karnego zostały zawarte w wydanych w sierpniu i wrześniu 1943 r. dwóch cyrkularzach. Berling – występujący jako zwierzchnik sądowy – zapowiadał utworzenie sądu i prokuratury korpusu¹⁰, jako niezależne od siebie ogniwa, jak również określił właściwość sądów wojskowych poszczególnych szczebli¹¹. W ten sposób zaczęła się kształtować wieloszczeblowość wojskowych organów sprawiedliwości.

W okólniku, tzw. cyrkularzu nr 2, z 20 września 1943 r. zawierającym postanowienia o charakterze ustrojowo-procesowym¹², dowódca korpusu określając zakres działania prokuratury wojskowej wykraczającej poza tradycyjną funkcję ścigania karnego, dał początek nowym rozwiązaniom charakterystycznym dla prokuratury sowieckiej, takim jak: funkcja nadzorcza, kontrolna czy profilaktyczna. Zamknięcie tych procesów stanowiło wprowadzenie w życie 26 listopada 1943 r. kodeksu postępowania karnego (kpk) PSZ w ZSRS¹³, zawierającego normy prawa procesowego i ustrojowego, ale również sankcjonującego nowy typ działań organów prokuratury w Wojsku Polskim. Prokuraturze, poza ściganiem karnym, powierzono stanowiąc na straży prawa i dyscypliny wojskowej oraz nadzór nad praworządnością. Nawiązując do rozwiązań funkcjonujących w ZSRS, wprowadzono wyłączność kompetencyjną prokuratury w przedmiocie postępowania przygotowawczego oraz rozszerzono uprawnienia w innych stadiach procesu karnego, odstąpiono od koncepcji sędziów śledczych i podporządkowano prokuratorów przewodniczącym sądów polowych, ustanowiono instytucję ogólnego nadzoru prokuratorskiego oraz obowiązku pracy w zakresie profilaktyki przestępczej i kształtowania świadomości prawnej żołnierzy¹⁴, czyli tzw. funkcja profilaktyczno-wychowawcza. Prawo to, na wzór systemu prawa sowieckiego, stworzyło możliwość objęcia jurysdykcją sądownictwa wojskowego także ludność cywilną¹⁵.

Regulacje prawne i instytucje je stosujące, które były powoływane na obszarze ZSRS, przeniesiono na teren Polski. W istocie swej tak ukształtowana Prokuratura Wojskowa, w której skład wchodziła w zasadzie wykształceni prawnicy, została wmontowana w organizację prosowieckiego wymiaru sprawiedliwości z przeniesieniem jej idei i funkcji na terytoryjnie sukcesywnie wyzwolonej Polski. Należy podkreślić, że zarówno formacje wojskowe, jak i sądownictwo wojskowe powstawały na mocy decyzji władz sowieckich, bez uzgodnienia z rządem polskim w Londynie.

⁹ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej – CAW), III.7.486, Rozkaz dzienny nr 50, 24 VII 1943, k. 53a, pkt 2.

¹⁰ Prokuratura korpusu została powołana 1 IX 1943 na mocy rozkazu dowódcy I Korpusu PSZ w ZSRR z 28 VIII 1943. Zob. CAW, III.23.75, k. 5.

¹¹ Zob. A. Wesołowski, *op. cit.*, s. 49.

¹² CAW, II.4.952, Cykularz nr 2, k. 1–2.

¹³ *Ibidem*, Rozkaz specjalny nr 2, wprowadzający w życie kpk PSZ w ZSRR, 26 XI 1943, k. 9. Maszynopis kpk PSZ w ZSRR w zbiorach autorki.

¹⁴ Art. 24 kpk PSZ w ZSRR. Zob. J. Muszyński, *Zasady ustrojowe sądownictwa wojskowego i prokuratury wojskowej w Polsce Ludowej*, Warszawa 1964, s. 136–140.

¹⁵ Art. 2 pkt. c kpk PSZ w ZSRR: *Sądom Wojskowym Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR podlegają sprawy o przestępstwa popełnione przez: inne osoby na podstawie szczególnych przepisów prawa, w sprawach o przestępstwa określone w tych przepisach.*

Okres ten charakteryzował się surowością prawa i nieudolnością w postępowaniu się językiem prawnym. Procedury karne stosowane w jednostkach wojskowych Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS nie miały odpowiedników w historii prawa i wymiaru sprawiedliwości, a zwłaszcza prawa i procesu karnego rozwijającego się w oparciu o myśl humanistów.

Tworzone w okresie powojennym prawo, określane mianem prawa represyjnego, ustanowiło liczne kompetencje do wymierzenia kary śmierci lub innych bardzo surowych sankcji.

Dekret PKWN z 31 sierpnia 1944 r. „O wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego”¹⁶, był pierwszym represyjnym aktem prawnym, którego pierwowzór stanowiły unormowania zapożyczone z sowieckiego ustawodawstwa¹⁷. W praktyce oprócz kilku procesów wytoczonych przeciwko zbrodniarzom, dekret ten stosowano również na zasadzie odpowiedniej wykładni przeciwko Polakom, którzy walczyli o wolną i niepodległą Polskę¹⁸. Przepisy dekretu odnosiły się do zachowań od 1 września 1939 do 9 maja 1945 r. Dekret łamał tym samym kardynalną zasadę, że prawo nie działa wstecz (*lex retro non agit*) i stanowił podstawę skazania wielu Polaków na karę śmierci. Treść przepisów dekretu charakteryzowała się surowością sankcji w postaci najwyższych granic kary pozbawienia wolności – kary dożywotniego więzienia, i kary śmierci. W artykule 1 kara śmierci określona była w sposób absolutny, tj. w sposób wykluczający każdą inną karę jako alternatywną.

Proces zmian ustrojowych w wojskowej służbie sprawiedliwości został zapoczątkowany dekretem PKWN z 23 września 1944 r. „Prawo o ustroju sądów wojskowych i Prokuratury Wojskowej”¹⁹ (pusw). Oznacza to, że od 30 września 1944 r., tj. od dnia wejścia w życie dekretu „Prawo o ustroju sądów wojskowych...”, wojskowy wymiar sprawiedliwości miał nowy, „ludowy” ustrój²⁰. Jednocześnie z dniem wejścia w życie tego dekretu uchylono w art. 82 moc obowiązującą przepisów „Prawa o ustroju sądów wojskowych...” z 29 września 1936 r.²¹ oraz przepis art. 37 kpk z 1939 r.²² Milcząco przestały obowiązywać uregulowania ustrojowe dotyczące sądów i prokuratury wojskowej zawarte w kpk PSZ w ZSRS²³. Część

¹⁶ „Dziennik Ustaw” (dalej – Dz. U.) 1944, nr 4, poz. 16; tekst jedn. Dz. U. 1946, nr 69, poz. 377.

¹⁷ Pierwowzór stanowił dekret z 30 V 1944, który miał taki sam tytuł jak dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRS z 19 IV 1943 „O wymiarze kary dla niemiecko-faszystowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad radziecką ludnością cywilną i jeńcami wojennymi – żołnierzami Armii Czerwonej, dla szpiegów i zdrajców Ojczyzny spośród obywateli radzieckich i ich popleczników”. Por. J. Wojciechowska, *Zdrada ojczyzny w polskim prawie karnym na tle porównawczym*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 41. Dekret ten nie znalazł jednak zastosowania w praktyce sądowej z uwagi na bardzo krótki okres obowiązywania.

¹⁸ G. Rejman, *Prawo stanu wyjątkowego i odpowiedzialność karna za jego wprowadzenie a praktyka*, „Studia Juridica” 1995, t. 27, s. 228.

¹⁹ Dz. U. 1944, nr 6, poz. 29.

²⁰ M. Zaborski, *Cuius regio, eius Palestra? Na drodze do adwokatury państwa totalitarnego. Przemiany ustrojowe adwokatury polskiej w latach 1944–1963*, w: *Cuius regio, eius religio?*, t. 2, Lublin 2008, s. 433.

²¹ Dz. U. 1936, nr 76, poz. 536. W dotychczasowej literaturze utrwalila się teza, że do wejścia w życie dekretu „Prawo o ustroju sądów wojskowych i Prokuratury Wojskowej”, tj. do 30 IX 1944, legalnie obowiązującym aktem prawnym był dekret z 1936 r., a więc charakter uregulowań stosowanych przed tą datą był nielegalny. Por.: A. Lityński, *Ustawodawstwo karne w pierwszych latach Polski Ludowej*, w: *Wojna domowa czy nowa okupacja*, Wrocław 1998, s. 123; M. Zaborski, *Ustrój sądów wojskowych w Polsce w latach 1944–1955*, Lublin 2005, s. 69.

²² Dz. U. 1939, nr 8, poz. 44.

²³ Utraciły moc przepisy: „Ustrój i właściwość sądów wojskowych” (art. 16–23 kpk PSZ w ZSRS); „Ustrój prokuratury wojskowej” (art. 24–31); „Zwierzchnik sądowy” (art. 255–260 kpk PSZ w ZSRS) oraz część przepisów rozdziałów: „Przepisy ogólne” i „Nadzór sądowy”, a także art. 263 kpk PSZ w ZSRS.

przepisów zawartych w dekrecie „Prawo o ustroju sądów wojskowych...” przeniesiono wprost z dekretu z 1936 r., a inne nieznacznie przeformułowano²⁴.

Znaczna część regulacji kodeksowych dotyczyła unormowań kompetencyjnych sądów wojskowych, które tworzyło całkowicie odrębny i niezależny od sądownictwa powszechnego pion organów wojskowych, podległych wyłącznie władzom wojskowym. Ustalono zasady właściwości sądów, dokonano podziału na kategorie, ustalono nazwy (art. 5–31) oraz unormowania dotyczące zakresu zwierzchnictwa naczelnych władz wojskowych nad organami wymiaru sprawiedliwości. Dekret z 23 września 1944 r. odnośnie organów ścigania w szerokim zakresie recypował rozwiązania sowieckie. Już treść pierwszych artykułów wskazywała na „nowe” zadania przyznane przez ustawodawcę prokuraturze, do których należało: współdziałanie w wymiarze sprawiedliwości poprzez spełnianie czynności oskarżycielskich przed sądami wojskowymi; sprawowanie kontroli należytego wykonywania rozkazów dowództwa; utrzymania karności, porządku i gospodarności w zakresie prewencji ogólnej²⁵.

Wprowadzanie przez komunistów do ustawodawstwa polskiego procedur inkorporowanych z systemu sowieckiego pozwalało na realizację założonych przez reżim celów, tj. wykorzystanie prawa karnego do walki z przeciwnikami politycznymi. Rozpoczęto proces przekształcania niezależnego sądownictwa w dyspozycyjną instytucję, legitymującą działania organów bezpieczeństwa publicznego. Prawo o ustroju sądów wojskowych i prokuratury wojskowej ustalało zasadę niezawisłości sędziowskiej²⁶ (art. 51–52)²⁷. Niezawisłość sędziowska jest fundamentem wymiaru sprawiedliwości i jedną z przesłanek praworządności w państwie. Aby mogła funkcjonować, sądownictwo powinno być jednak wyodrębnione konstytucyjnie, autonomiczne w stosunku do władzy ustawodawczej i wykonawczej. Trójpodział władz określa ustawowe granice niezawisłości sędziego, chroniąc go od nacisków nie tylko władzy parlamentarnej i wykonawczej, ale również od wpływów zewnętrznych.

²⁴ Art. 4, 5, 8, 9 i 10 dekretu „Prawo o ustroju sądów wojskowych i Prokuratury Wojskowej” stanowiły odpowiedniki art. 18, 1, 4, 5 i 6 dekretu z 29 IX 1936. Art. 19, 20 i 25 dekretu „Prawo o ustroju sądów wojskowych i Prokuratury Wojskowej” stanowiły odpowiedniki art. 15, 16 i 17 dekretu z 1936, art. 28, 35, 36, 37, 39, 40, 43, 44, 45 dekretu z 1944 r. stanowiły odpowiedniki art. 26, 36, 37, 38, 44, 46, 47, 48, 51 dekretu z 1936.

²⁵ Art. 68 dekretu z 1944 r. Zob. Dz. U. 1944, nr 6, poz. 29.

²⁶ Na temat problemu niezawisłości sądów wojskowych zob.: K. Szwaagrzyk, *Prawnicy czasu bezprawia. Sędziowie i prokuratorzy wojskowi w Polsce 1944–1956*, Kraków–Wrocław 2005; F. Musiał, *op. cit.*, A. Wesołowski, *op. cit.*; R. Ostafiński-Bodler, *Sądy wojskowe w Polskich Siłach Zbrojnych i ich kompetencje w sprawach karnych w latach 1914–2002*, Toruń 2002. Niezawisłość w sądownictwie powszechnym zob.: A. Rzepliński, *Sądownictwo w PRL*, Warszawa 1990; G. Jakubowski, *Sądownictwo powszechne w Polsce w latach 1944–1950*, Warszawa 2002; M. Zaboriski, *U źródeł sądownictwa państwa totalitarnego: zmiany ustroju sądownictwa powszechnego w tzw. Polsce Lubelskiej (22 lipca 1944–31 grudnia 1944 r.). Zarys problematyki*, „Czasy Nowożytne” 2005, t. 18–19; G. Rejman, *Niezawisłość sędziowska*, w: *Hominum causa omne ius constitutum est. Księga jubileuszowa ku czci Profesor Alicji Grześkowiak*, Lublin 2006; A. Machnikowska, *Wymiar sprawiedliwości w Polsce w latach 1944–1950*, Gdańsk 2008.

²⁷ Zasadne wydaje się zestawienie przepisów definiujących niezawisłość sędziowską:

- art. 59 dekretu z 29 IX 1936: *Sędziowie wojskowi są w sprawowaniu czynności sędziowskich niezawisli i podlegają jedynie prawu;*
- art. 18 kpk PSZ: *Sędziowie wojskowi są w sprawowaniu czynności niezawisli i podlegają jedynie prawu, kierując się swym sumieniem i dobrem Narodu Polskiego;*
- art. 51 dekretu z 29 IX 1944: *Oficerowie i generałowie służby sprawiedliwości są w sprawowaniu czynności sędziowskich niezawisli i podlegają jedynie prawu.*

Dlatego prawo musi być przestrzegane przez organa państwa i musi spełniać wiele wymogów formalnych dotyczących tak jego tworzenia, jak i treści²⁸.

W Polsce, w latach 1944–1989, sądownictwo stało się jedną z form jednolitej władzy państwowej i było wyodrębnione tylko organizacyjnie²⁹. W omawianym okresie zarówno niezawisłość, jak i niezależność sędziowska nie istniały, a „ludowy” wymiar sprawiedliwości dbał tylko o to, aby w orzeczeniach przestrzegano „linii partii”. Najważniejszym skutkiem braku niezależności sądownictwa było uniezależnienie się prokuratury od sądów (także prokuratury wojskowej od sądów wojskowych), skutkiem zaś ustrojowo-procesowym – likwidacja instytucji niezależnego sędziego śledczego z równoczesnym powierzeniem prowadzenia śledztwa prokuraturze (także wojskowej), oficerom informacji wojskowej i MBP³⁰. W omawianym okresie zarówno sędziowie, jak i prokuratorzy, chcąc pełnić swe funkcje postępowali zgodnie z ustawą poszerzoną o wykładnię, wydając wyroki nacechowane okrucieństwem, przez co *de facto* naruszali poczucie sprawiedliwości i niezawisłości. Prokuratorzy akceptowali prowadzone przez oficerów bezpieczeństwa śledztwo, często przy pomocy wyrafinowanych tortur, bądź zatwierdzali akt oskarżenia w takich warunkach przygotowany, z pokrzywdzeniem człowieka pociągniętego do odpowiedzialności, w sposób oparty na fałszywych dowodach, a które prokuratorzy potwierdzali jako prawdziwe.

Metody, przy których pomocy władze usiłowały wpływać na niezawisłość sędziowską były najprzeróżniejsze. Potwierdza to dostępny materiał źródłowy, w którym czytamy: (...) *gdy po rozprawie przeciwko Mandesowi i innym (IV K 312/52), w czasie której nawet dla laika było oczywiste, że nie może dojść do wyroku skazującego, naradzałem się w pokoju narad z ławnikami – wszedł kolega aplikant sądowy Adamczyk i oświadczył, że na korytarzu został dopiero co zaczepiony przez 2. oficerów z bezpieczeństwa, którzy pytali o nazwisko moje i ławników. Było oczywiste, że nazwiska (a przynajmniej moje) znali, lecz chodziło tu zapewne o nastraszenie*³¹.

Ustawa z 23 lutego 1991 r. o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu państwa polskiego³² odsłoniła ogromną skalę nieprawidłowości orzecznictwa sądowego. W tym kontekście warto przytoczyć słowa Macieja Synoradzkiego, sędziego Sądu Najwyższego: *Dowiadujemy się o bezmiarze*

²⁸ Na gruncie europejskim do wymogów tych należy: podział władzy, hierarchiczny system aktów prawnych, niezawisłość sędziów, istnienie sądownictwa administracyjnego, zakreślenie organom administracyjnym państwa jasno sformułowanych kompetencji, zakaz retroaktywności prawa, zakaz stosowania analogii na niekorzyść sprawcy w prawie karnym materialnym i inne. Nie oznacza to jednak stosowania prawa sprawiedliwego. Według Mieczysława Alberta Krąpca, prawa sprawiedliwe, to takie, że:

– *ich cel jest sprawiedliwy, tzn. są przyporządkowane dobru wspólnemu,*
 – *ich ustawodawca jest sprawiedliwy, tzn. gdy wydawane prawo nie przekracza kompetencji ustawodawcy,*
 – *ich forma jest sprawiedliwa, czyli gdy proporcjonalnie jednakowo odnosi się do „poddanych”, rozkładając proporcjonalnie ciężary wspólnych obowiązków w stosunku do całości.* Zob. M. A. Krąpiec, *Człowiek a prawo naturalne*, Lublin 1993, s. 224–225.

²⁹ A. Rzepliński, *op. cit.*, s. 21.

³⁰ Zob. A. Lityński, *Ku likwidacji instytucji sędziego śledczego w Polsce Ludowej*, w: *Problemy nauk penalnych. Prace ofiarowane Pani Profesor Oktawii Górniok*, Katowice 1996, s. 334 i n.; *idem*, *Ustawodawstwo karne w pierwszych latach Polski Ludowej*, w: *Wojna domowa...*, s. 127 i n.; A. Rzepliński, *Przystosowanie ustroju sądownictwa do potrzeb totalitarnego państwa w Polsce w latach 1944–1956*, w: *Przestępstwa sędziów...*, s. 11 i n.

³¹ Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (dalej – GKBZpNP), *Po.Śl-6/97*, t. 6, k. 1157.

³² Dz. U. 1991, nr 34, poz. 149 z późn. zm.

ludzkiej krzywdy i niesprawiedliwości wyrządzonej w imię prawa przez organa ścigania i wymiaru sprawiedliwości obywatelom polskim. Bezmiar tej krzywdy, u podłoża której leżą głupota, nieuctwo, tępe ideologizowanie wszystkich dziedzin życia, pogarda dla ludzi inaczej myślących i czyniących oraz patologiczna nienawiść³³.

Dekret „Prawo o ustroju sądów wojskowych i Prokuratury Wojskowej” miał stanowić rozwiązanie tymczasowe, obowiązujące tylko w czasie wojny. Przesłanki – tymczasowy charakter dekretu i szybka utrata aktualności – o czym pisali przedstawiciele nauki prawa³⁴, nie spowodowały nowelizacji dekretu. Obowiązywał on do 8 czerwca 1972 r., kiedy to uchwalono ustawę o ustroju sądów wojskowych³⁵, która obowiązywała do 31 grudnia 1997 r. Obecnie zaś obowiązuje ustawa „Prawo o ustroju sądów wojskowych” z 21 sierpnia 1997 r.³⁶

Pod pojęciem prawa karnego wojskowego rozumie się te normy, które regulują stosunki prawno-karne w wojsku, a są zawarte w prawie karnym materialnym, prawie karnym procesowym, prawie karnym wykonawczym, a także w ustrojowych normach wojskowego systemu sądowego. Prawo to jest częścią ogólnopaństwowego systemu prawnego, przy zachowaniu jednak pewnych odrębności uzasadnionych specyfiką wojska. Bezpośrednio z prawem karnym wojskowym wiąże się ustrój sądów wojskowych i ustrój prokuratury wojskowej, pośrednio zaś – ustrój wojskowych organów porządkowych i organów wojskowej pomocy prawnej.

Aktem prawa karnego materialnego dużej wagi był kodeks karny Wojska Polskiego (kk WP) z 23 września 1944³⁷. Zastąpił on kodeks karny wojskowy z 1932 r. (art. 1) oraz stosowany od 7 lipca 1943 r. kodeks wojskowy PSZ w ZSRS. Przepisy dekretu stanowiły kompilację norm polskiego ustawodawstwa przedwojennego³⁸, jak również prawa sowieckiego. Był to pierwszy obszerny akt prawny, który oprócz norm wojskowych zawierał również przepisy mające na celu ochronę nowego ustroju państwowego. Rozwiązaniem, które nie występowało w kw PSZ z 1943 r., było odwołanie się do innych ustaw karnych w zakresie kwalifikacji przestępstw i określenia zasad odpowiedzialności za nie. Kodeks miał zastosowanie także do osób cywilnych. W art. 1 wprowadzał do systemu prawnego materialne pojęcie przestępstwa, określanego jako (...) *czyn zabroniony pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia*³⁹.

W doktrynie powstał problem przestępstw wojskowych i przestępstw politycznych. Stanisław Przyjemski, analizując to zagadnienie napisał, że (...) *w siłach zbrojnych istnieje*

³³ Zob. *Niezawisłość sędziowska. Materiały konferencji naukowej, zorganizowanej przez Sąd Najwyższy i Instytut Państwa i Prawa PAN*, Warszawa 1990, s. 68.

³⁴ Zob. J. Muszyński, *op. cit.*, s. 167; S. Guzy, *O potrzebie zmian w organizacji sądownictwa wojskowego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1962, nr 1, s. 8; Zbiory Specjalne Biblioteki Naukowej Wojskowego Biura Badań Historycznych (dalej – ZS BN WBBH), IV/96/186, B. Dzieciół, *Rola sądownictwa wojskowego w zbudowaniu i utrwalaniu władzy ludowej w Polsce (1944–1948)*, s. 103.

³⁵ Dz. U. 1972, nr 23, poz. 166.

³⁶ *Ibidem* 1997, nr 117, poz. 753.

³⁷ *Ibidem* 1944, nr 6, poz. 27.

³⁸ Kodeks karny WP z 23 IX 1943 został oparty na kodeksie karnym powszechnym i wojskowym z 1932 r., który wyróżniał się wysokim poziomem techniki legislacyjnej, jasnością i syntetycznością sformułowań. Recepja tych przepisów wynikała również z „Wytocznych dla prac kodyfikacyjnych Komisji Kodyfikacyjnej Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR”. Por.: *Tradycja i postęp w prawie*, red. R. Tokarczyk, Lublin 1983, s. 96; M. Tarnowski, *Kształtowanie się ustawodawstwa polskiego w latach 1918–1944. Prawo karne materialne*, w: *Historia prawa – historia kultury. Liber Memorialis Vitoldo Maisel dedicato*, Poznań 1994, s. 397–401.

³⁹ Art. 1 kk WP. Zob. Dz. U. 1944, nr 6, poz. 27.

szczególny charakter układów personalnych, który oparty jest na hierarchicznej drabinie stopni wojskowych i pełnionych funkcjach z uzasadnieniem, że istota tych sił i ich zadania pozwalają na traktowanie ich, z socjologicznego punktu widzenia, jako społeczności wyodrębnionej, mającej własne niektóre prawa i obowiązki i funkcjonującej w oparciu o szczególne formy współżycia między ludźmi. Okoliczności te stały się zasadniczym czynnikiem ukształtowania się podmiotowego i przedmiotowego zakresu prawa karnego wojskowego i przyjęcia w literaturze tzw. „przestępstwa wojskowego”⁴⁰. Kodeks karny Wojska Polskiego z 23 września 1944 r. w art. 8 określał: *Przestępstwem wojskowym jest czyn, zabroniony pod groźbą kary w części szczególnej niniejszego kodeksu*⁴¹. Podmiotem „przestępstw wojskowych” mógł być żołnierz Wojska Polskiego, osoby zobowiązane do służby wojskowej, jeńcy i zakładnicy wojenni oraz inne osoby pozostające z siłami zbrojnymi w pewnym ściśle określonym stosunku służbowym⁴². Przedmiotem tzw. przestępstwa wojskowego miały być stosunki społeczne ukształtowane w siłach zbrojnych, związane z ich charakterem, strukturą organizacyjną oraz zadaniami, czyli te stosunki, które miały bezpośredni związek ze służbą wojskową, a zatem z gotowością i zdolnością bojową wojska, dyscypliną wojskową oraz porządkiem (tokiem) pełnienia służby⁴³.

Do systemu prawa karnego omawiany kodeks wprowadził normę zawierającą przestępstwa przeciwko obowiązkowi wierności żołnierskiej⁴⁴. Na mocy art. 117 kk WP⁴⁵, który stanowił: *kto będąc obowiązany do służby wojskowej, nie czyni zadość powołaniu lub publicznemu wezwaniu do tej służby może zostać skazany na karę więzienia lub śmierć*, ścigani byli *de facto* żołnierze Armii Krajowej – organizacji walczącej z okupantem, a kierowanej przez rząd RP. Oskarżano ich nie tylko o uchylanie się od służby wojskowej, ale o dezercję. Ilustracją tego przykładu może być „Rozkaz oficerski” nr 12 z 9 grudnia 1944 r., w którym czytamy: *Wśród Korpusu Oficerów znalazło się dwoje zaprządów, którzy porzucili swe stanowiska bojowe, sprzedali kolegów i podwładnych, dezercerowali z linii ognia, więc dopuścili się zdrady Państwa. Naślani do naszych szeregów z wrogiej wobec demokracji i antypaństwowej Armii Krajowej, wychowankowie współczesnych targowiczian i zdrajców – Sosnkowskiego i hrabiego Bora-Komorowskiego – obaj oni nic wspólnego nie mają z tym naszym Korpusem oficerskim, któremu wierność Narodowi i Ojczyźnie przewodzi w bohaterskich walkach na froncie.*

⁴⁰ Zob. S. M. Przyjemski, *op. cit.*, s. 40–41.

⁴¹ Art. 8 kk WP. Zob. Dz. U. 1944, nr 6, poz. 27.

⁴² Art. 5 kk WP: *Kodeks karny wojskowy stosuje się do a. żołnierzy Wojska Polskiego; b. obowiązanych do służby wojskowej lub pomocniczej z chwilą powołania; c. jeńców wojennych i zakładników, pozostających pod nadzorem administracji wojskowej; d. innych osób w przypadkach prawem określonych.* Zob. *ibidem*.

⁴³ Katalog przestępstw oraz katalog sądowych środków represyjnych został uregulowany w rozdz. XVIII *Przestępstwa przeciwko obowiązkowi wierności żołnierskiej* (art. 104–114); rozdz. XIX *Przestępstwa przeciwko obowiązkowi wojskowemu* (art. 115–124); rozdz. XX *Przestępstwa przeciwko karności* (art. 125–139); rozdz. XXI *Nadużycie władzy* (art. 140–147). W zakresie szczególnych obowiązków wojskowych kodeks karny przewidywał stosowne kary za naruszenie regulaminowych zasad lotu i prowadzenia pojazdów mechanicznych. Zostało to uregulowane w rozdz. XXII *Przestępstwa przeciwko szczególnym obowiązkom służbowym* (art. 148–162); rozdz. XXIII *Przestępstwa przeciwko porządkowi wojskowemu* (art. 172–179). Ustawodawca wprowadzał również odrębne rozdziały dotyczące przestępstw przeciwko mieniu wojskowemu (rozdz. XXIV, art. 172–178), przestępstw popełnionych na obszarze objętym działaniami wojennymi oraz na szkodę ludności cywilnej (rozdz. XXV, art. 180–186) oraz przestępstwa jeńców wojennych (rozdz. XXVI, art. 187).

⁴⁴ Rozdział XVIII (art. 104–114) kk WP. Zob. Dz. U. 1944, nr 6, poz. 27.

⁴⁵ Rozdział XIX kk WP *Przestępstwa przeciwko obowiązkowi wojskowemu.* Zob. *ibidem*.

Ppor. Kułakowski-Szostakiewicz i plut. podchor. Zygmunt Turowicz zostali skazani przez sąd garnizonu lubelskiego na karę śmierci, a wyrok wykonano⁴⁶.

Na szczególną uwagę zasługuje rozdział XVII „Zbrodnie stanu”, zawierający normy mające na celu ochronę nowego ustroju państwowego (art. 85–103). Należy zwrócić uwagę na wyjątkowy rygoryzm prawa karnego – na 19 artykułów szczególnych, aż w 10 ustawodawca przewidział sankcję najwyższą – karę śmierci, w tym za publiczne lżenie, znieważanie i wyszydzenie ustroju ludowego państwa⁴⁷.

Artykuły 91⁴⁸ i 93⁴⁹ kk WP odnosiły się do ukarania osób działających *na szkodę PSZ lub sprzymierzonej* oraz zagrażających życiu lub zdrowiu *przedstawicieli państwa, WP, państw lub armii sprzymierzonych*. W ten sposób ustawodawca prawnie zabezpieczał żołnierzy Armii Czerwonej wkraczających na ziemię polskie. Na mocy tych artykułów skazywano również ludność cywilną.

Istniejąca doktryna daje podstawę do stwierdzenia, że najczęściej skazywano z art. 86 § 2 kk WP, który stosowano do rozprawienia się z grupowaniami podziemnymi. Przestępstwo zbrodni stanu kwalifikowane było jako np. spotkania koleżeńskie⁵⁰, krytyczne wypowiedzi o ustroju PRL i sojuszu z ZSRS, wypowiedzi dotyczące zamordowania w Katyniu oficerów polskich przez NKWD. Podstawy prawne stosowania przymusu państwowego z art. 86 wspierane były publikowanymi orzeczeniami Najwyższego Sądu Wojskowego. Jako czynności

⁴⁶ Biuro Archiwizacji i Udostępniania Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej (dalej – BAIUD IPN), 894/126, Rozkaz oficerski nr 12 z 9 XII 1944, k. 132. Rozkaz podpisali Aleksander Zawadzki (zastępca naczelnego dowódcy ds. polityczno-wychowawczych) oraz gen. dyw. Karol Świerczewski (zastępca naczelnego dowódcy WP).

⁴⁷ Kara śmierci mogła być orzeczona z art. 85 – zamach na niepodległość lub integralność terytorialną państwa polskiego; art. 86 – usiłowanie usunięcia przemocą ustanowionych organów zwierzchnich narodu oraz usiłowanie zmiany przemocą ustroju państwa polskiego; art. 89 – porozumiewanie się z osobą działającą w interesie obcego państwa lub organizacji albo gromadzenie środków do walki orężnej w celu popełnienia zbrodni z art. 85 lub 86; art. 90 – zbieranie lub przekazywanie wiadomości stanowiących tajemnicę państwową lub wojskową, przechodzenie na stronę nieprzyjaciela, ucieczka za granicę w zamiarze działania na szkodę państwa polskiego; art. 91 – działanie na korzyść nieprzyjaciela lub służby we wrogiej armii; art. 92 – działania zbrojne przeciwko państwu polskiemu podczas wojny; art. 93 – zamach na życie lub zdrowie przedstawicieli państwa lub wojska polskiego lub sprzymierzonego; art. 96 – publiczne nawoływanie do wojny zaborczej; art. 102 – publiczne nawoływanie do waśni narodowościowych, rasowych, religijnych albo sporządzanie, rozpowszechnianie lub przechowywanie przeznaczonych do tego celu pism, druków lub wizerunków, publiczne nawoływanie do czynów skierowanych przeciwko jedności sojuszniczej państwa polskiego z państwem sprzymierzonym albo sporządzanie, rozpowszechnianie lub przechowywanie przeznaczonych do tego celu pism, druków lub wizerunków; art. 103 – publiczne lżenie, znieważanie lub wyszydzenie ustroju państwa polskiego lub pochwalanie faszyzmu, narodowego socjalizmu, zbrodni hitlerowskich, publiczne nawoływanie do zakładania lub przystąpienia do organizacji faszystowskiej lub narodowo-socjalistycznej.

⁴⁸ Art. 91 kk WP: § 1. *Kto w czasie wojny działa na korzyść nieprzyjaciela albo na szkodę siły zbrojnej polskiej lub sprzymierzonej, podlega karze więzienia od lat 10, do 15 albo karze śmierci.* § 2. *Kto, będąc obywatelem polskim, dobrowolnie przyjmuje obowiązki w wojsku nieprzyjacielskim, choćby przez wstąpienie do obcego wojska uzyskał obce obywatelstwo, podlega karze więzienia.* § 3 *Jeśli sprawca bierze udział w działaniach wojennych przeciw państwu polskiemu, podlega karze śmierci.* Zob. Dz. U. 1944, nr 6, poz. 27.

⁴⁹ Art. 93 kk WP: § 1. *Kto targnie się na życie lub zdrowie osoby, będącej przedstawicielem państwa albo WP lub państw albo armii sprzymierzonych, podlega karze więzienia od lat 10 do 15 albo karze śmierci.* § 2. *Kto taką osobę znieważa, podlega karze więzienia do lat 3 albo aresztu.* Zob. *ibidem*.

⁵⁰ 24 XI 1952 Wojskowy Sąd Rejonowy w Warszawie skazał 18-letniego Tadeusza Sójkę na 7 lat pozbawienia wolności z art. 86 § 2 kk WP za udział w nielegalnej organizacji młodzieżowej ZSN, która (...) *prowadziła działalność propagandową poprzez rozpowszechnianie ulotek antypaństwowych i antyradzieckich, których treść godziła w sojusz PRL i ZSRR, a która to organizacja usiłowała przemocą zmienić obecny ustrój państwa polskiego.* Zob. BAIUD IPN 0207/6579 (17959/III), t. 1, 2, Akta kontrolno-śledcze; *ibidem*, 1068/254 (Sr 870/52), t. 1, 2, Akta Wojskowego Sądu Rejonowego w Warszawie; *ibidem*, Charakterystyka nr 30 (ZSN).

przygotowawcze do zbrodni stanu z art. 86 kk WP, NSW wskazywał *rozpowszechnianie wiadomości mających urobić wśród szerokich warstw społeczeństwa nastroje wrogie ludowo-demokratycznemu ustrojowi państwa*⁵¹, *wzniesienie nastrojów sprzyjających zamachowi na istniejącą ustrój państwa*⁵², *rozsiwanie anegdot i dowcipów*⁵³. W myśl takiej wykładni były likwidowane wszelkie formy organizacyjnej działalności niezgodnej z ideologicznym wzorcem komunistycznym. Młodemu ludziom w wieku 15–19 lat odmawiano prawa do udziału w spotkaniach koleżeńskich, które nie tylko, że nie były działaniami przestępczymi, mającymi cechy przemocy w stosunku do ówczesnego państwa, ale nawet o przemocy takiej nie rozmawiano.

W części dotyczącej kar ustawodawca przewidział następujące jej rodzaje: kara śmierci, kara więzienia w granicach od jednego do dziesięciu lat, z możliwością podwyższenia sankcji w przepisach ustaw szczególnych, areszt od jednego miesiąca do roku. W katalogu kar przewidziano karę skierowania do oddziału karnego, opartą na wzorcach sowieckich, art. 197 kk RSFR rozporządzenia Rady Komisarzy Ludowych ZSRS z 13 lipca 1940 r. o batalionie dyscyplinarnym Armii Czerwonej. Wśród kar dodatkowych, nową sankcją był przepadek mienia. W kodeksie nie występuje kara dożywotniego więzienia. Warto zauważyć, że nie występuje również w kk RSFR i kw PSZ w ZSRR – rozwiązania te świadczyły o przyjęciu wzorów sowieckich.

Wśród przepisów, które odegrały szczególną rolę z uwagi na niezwykle rygorystyczny w zakresie wymiaru sprawiedliwości, był wydany przez PKWN dekret „O ochronie państwa” z 30 października 1944 r.⁵⁴, stanowiący bezpośredni skutek ingerencji Józefa Stalina⁵⁵. Dekret obowiązywał wstecz, od 15 sierpnia 1944 r. Oprócz nowych dyspozycji szczególną właściwością objęto przestępstwa z art. 85–90 i 101–103 kk WP, w tym popełnione przez osoby cywilne. Dekret ten był niezwykle surowy – na 18 artykułów, aż w 11 przepisach o charakterze materialno-prawnym ustawodawca dopuszczał wymierzenie kary śmierci.

Przepisy te wskazywały, że dochodzenie i śledztwo prowadzić będą oficerowie śledczy urzędów bezpieczeństwa publicznego i informacji wojskowej pod nadzorem prokuratora wojskowego. Prowadzenie śledztwa wchodziło w zakres obowiązków organów bezpieczeństwa cywilnego i wojskowego z powodu – jak tłumaczono – ich podstawowego, szerszego zadania – wykrywania przestępstw jeszcze nie ujawnionych, zwłaszcza, jak sugerowano, wszelkich przygotowań do przestępstw⁵⁶. Wyodrębniły się zatem czynności operacyjne i wyjaśniające, które nie podlegały kontroli ani prokuratury, ani sądu, a należały do wyłącznej kompetencji funkcjonariuszy bezpieczeństwa i informacji wojskowej. Sugerowano, że praca operacyjna była czymś szerszym od pracy śledczej, natomiast łączyła się w ten sposób z pracą śledczą, że praca operacyjna poprzedzała i przygotowywała pracę śledczą⁵⁷. W praktyce, odpowiedni departament Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (MBP) prowadził rozpracowanie

⁵¹ *Postanowienie Najwyższego Sądu Wojskowego z 3 X 1947 r.*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1948, nr 1–2.

⁵² *Postanowienie Najwyższego Sądu Wojskowego z 5 XII 1947 r.*, *ibidem*.

⁵³ *Postanowienie Najwyższego Sądu Wojskowego z 9 IX 1949 r.*, *ibidem* 1949, nr 4.

⁵⁴ Dz. U. 1944, nr 10, poz. 50. Zob. też: Z. A. Ziemia, *Prawo przeciwko społeczeństwu. Polskie prawo karne w latach 1944–1956*, Warszawa 1997, s. 99–108; A. Lityński, *Na drodze ku nowej procedurze karnej: o postępowaniu przygotowawczym w latach 1943–1950*, w: *Przestępstwa sędziów...*, s. 52–53.

⁵⁵ K. Kersten, *Walka przeciw władzy stanowionej przez komunistów – stan faktyczny*, w: *Konspiracja i walka zbrojna z „władzą ludową” w pierwszych latach powojennych – w świetle prawa*, Warszawa 1992, s. 4.

⁵⁶ Archiwum Akt Nowych (dalej – AAN), 4/551, Polityczno-prawna istota nadzoru nad śledztwem, k. 3.

⁵⁷ *Ibidem*.

agenturalne odpowiedniego środowiska, np. na podstawie akt śledczych (repertorium śledcze) już aresztowanego człowieka następowały dalsze aresztowania nadzorowane przez Departament Śledczy MBP (od rewizji, zatrzymania po sformułowanie aktu oskarżenia).

Wskazać należy bardzo istotną cechę omawianego dekretu, jego elastyczność i nieostrość przepisów, tzn. przepisy te nie odpowiadały opisowi poszczególnych rodzajów zachowań, zagrożonych sankcją karną. Zostały tak sformułowane, aby można było nimi objąć jak największą liczbę osób i były interpretowane przez ustawodawcę dowolnie, w zależności od okoliczności związanych z aktualnymi potrzebami politycznymi. Każde kontakty międzyludzkie interpretowano jako przestępstwo zbrodni lub szpiegostwa, np. udział w związku tajnym, udział w związku przestępczym, udział w zebraniu bez zezwolenia. Kontakty te zostały poddane kontroli władz bezpieczeństwa. Naturalne dążenie do wolności i swobody wypowiedzi zostało zapisane w normie prawnej jako tzw. szeptanki lub zakaz posiadania odbiorników radiowych.

13 czerwca 1946 r. został wydany dekret „O przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa”⁵⁸ – tzw. mały kodeks karny. Akt ten zachował dawną nazwę⁵⁹, z 16 listopada 1945 r. Nowy dekret obowiązywał do 31 grudnia 1969 r. Równocześnie z jego wydaniem straciły moc prawną przepisy dekretu z 16 listopada 1945 r. (art. 69), który, zdaniem rządzących, był zbyt liberalny⁶⁰. Art. 68 dekretu zawiesział przepisy kk z 1932 r.

Najbardziej represyjne normy prawne zostały zawarte w rozdziale dotyczącym przestępstw przeciwko bezpieczeństwu publicznemu – aż 10 artykułów dopuszczało karę śmierci⁶¹. Wszystkie przestępstwa zdefiniowane w rozdziale I miały podlegać właściwości sądów wojskowych⁶². Utrzymano również właściwość tych sądów wobec osób cywilnych, które dopuściły się zbrodni stanu określonych w art. 85–88 i 102 § 2 kk WP⁶³. Pozostałe przestępstwa wymienione w dekrete były rozpatrywane przez specjalne wydziały utworzone przy sądach okręgowych.

Granice sankcji dla wszystkich dyspozycji określono od 6 miesięcy do 15 lat kary więzienia oraz kary aresztu od tygodnia do 5 lat (art. 50 § 2)⁶⁴, natomiast w poszczególnych

⁵⁸ Dz. U. 1946, nr 30, poz. 192.

⁵⁹ *Ibidem* 1945, nr 53, poz. 300.

⁶⁰ M. Siewierski, *Mały kodeks karny. Komentarz i orzecznictwo*, Łódź 1949, s. 17.

⁶¹ Kara śmierci była wymierzona z art. 1 – gwałtowny zamach na jednostkę PSZ lub sprzymierzonych albo osobę do nich należąca, posła do KRN lub RN, urzędnika państwowego lub samorządowego; art. 2 – akt sabotażu; art. 3 – wyrób, gromadzenie lub przechowywanie broni, amunicji i materiałów wybuchowych; art. 4 – fałszowanie polskiej waluty i wprowadzanie jej do obiegu; art. 7 – przyjmowanie korzyści materialnych za działalność na szkodę państwa polskiego; art. 8 – gromadzenie i przekazywanie tajemnic państwowych; art. 9 – wprowadzanie w błąd władzy przez dostarczanie fałszywych wiadomości lub sfalszowanych materiałów.

⁶² Art. 51 mkk. Zob. Dz. U. 1946, nr 30, poz. 192.

⁶³ (...) *kto usiłuje pozbawić państwo polskie niepodległego bytu lub oderwać część jego obszaru, podlega karze więzienia od lat 10 do 15 albo karze śmierci (art. 85); kto usiłuje przemocą usunąć ustanowione organa władzy zwierzchniej narodu albo zagarnąć ich władzę, podlega karze więzienia na czas nie krótszy od lat 5 albo karze śmierci (art. 86 § 1); kto usiłuje przemocą zmienić ustrój państwa polskiego, podlega karze więzienia na czas nie krótszy od lat 5 albo karze śmierci (art. 86 § 2); kto czyni przygotowania do popełnienia przestępstwa, określonego w art. 85 lub 86, podlega karze więzienia (art. 87); kto w celu popełnienia przestępstwa, określonego w art. 85 lub 86 wchodzi w porozumienie z innymi osobami, podlega karze więzienia (art. 88 § 1); nie podlega karze, kto wzięwszy udział w porozumieniu, doniesie o nim władzy, powołanej do ścigania przestępstw, zanim władza dowiedziała się o porozumieniu i zanim wynikły jakiegokolwiek ujemne skutki dla państwa. Z bezkarności nie korzysta, kto doprowadził do powstania takiego porozumienia (art. 88 § 2).*

⁶⁴ Art. 50 mkk: § 1. *Do przestępstw, objętych niniejszym dekretem, sądy wojskowe stosują przepisy części ogólnej kk WP. § 2. Karę więzienia za przestępstwa, określone w niniejszym dekrete oraz w art. 85–88 kk WP wymierza się*

artykułach zaostrożono dolną i górną granicę⁶⁵. W myśl art. 55 mkk do prowadzenia postępowania przygotowawczego były uprawnione organa bezpieczeństwa publicznego, a nadzór nad nimi sprawował prokurator wojskowy. Ponadto do obowiązków funkcjonariuszy MBP należało przesyłanie właściwemu prokuratorowi wojskowemu akt zakończonych spraw⁶⁶.

Szybkie i surowe osądzenie zbrodniarzy wojennych oraz zdrajców narodu polskiego nowa władza zapowiadała już w manifestie PKWN z 22 lipca 1944 r.⁶⁷. Zgodnie z zapowiedzią i chęcią dokonania rozliczeń z „obozem londyńskim” głoszone tezę o faszycyzacji życia publicznego w II Rzeczypospolitej, oskarżając rząd RP o współpracę z faszystami. Wyrazem tego był wydany 22 stycznia 1946 r. dekret „O odpowiedzialności karnej za faszycyzację życia państwowego i klęskę wrześniową”⁶⁸ dotyczący okresu od listopada 1918 do maja 1945 r.

Podobnie jak wcześniejsze uregulowania, dekret miał wyraźnie represyjny charakter. Regulował zagadnienie odpowiedzialności za klęskę wrześniową, przede wszystkim niewłaściwe przygotowanie Polski do wojny, złe uzbrojenie oraz nieudolne prowadzenie wojny. Za te działania, zdaniem komunistów, odpowiedzialność ponosili wyżsi dowódcy WP. Dekret z 22 stycznia 1946 r. dawał możliwość bezpośredniego rewanzu wobec dawnych i obecnych przeciwników politycznych pod pozorem karania winnych klęski w wojnie 1939 r.⁶⁹.

Kwestie procesowe zostały zawarte w dekreście z 23 czerwca 1945 r.⁷⁰ kodeks wojskowego postępowania karnego (kwpk), który zastąpił kpk z 1943 r. Równocześnie uchylono obowiązujący kpk z 1936 r. Kodeks utrwalił zasady: materialnego ujmowania istoty przestępstwa, koncentracji postępowania przygotowawczego w ręku prokuratora, formalnego pociągnięcia podejrzanego do odpowiedzialności karnej, a także sądowej kontroli na posiedzeniu przygotowawczym przed rozprawą główną. Ponadto rozszerzył zakres obowiązku współdziałania wszystkich organów władzy publicznej w ściganiu przestępstw (art. 152–154). Zniesiona została instytucja sędziego śledczego, a jego prerogatywy przejął oficer śledczy. Oficerów sądowych pełniących czynności prokuratorskie przed sądami mniejszych jednostek zastąpiono oficerami śledczymi. Kontrolę nad działaniami oficerów śledczych powierzono prokuratorom. Wprowadzenie organów bezpieczeństwa publicznego do wojskowego dochodzenia i śledztwa spowodowało ograniczenie uprawnień kontrolnych prokuratora wojskowego. Jego udział ograniczał się do wydawania postanowień o tymczasowym aresztowaniu, decyzji podjęcia śledztwa oraz zatwierdzenia i wniesienia do sądu aktu oskarżenia. Dochodzenia i śledztwa prowadzili zarówno funkcjonariusze urzędów bezpieczeństwa publicznego, jak i informacji wojskowej⁷¹.

w granicach od 6 miesięcy do lat 5, również gdy orzekają sądy wojskowe. § 3. Zamiast przepisów rozdziału X oraz 54 i 55 kk WP sądy wojskowe do przestępstw, wskazanych w § 2, stosują przepisy rozdziału IX oraz art. 59 kk z 1932 r. Zob. Dz. U. 1946, nr 30, poz. 192.

⁶⁵ Przewidziano następujące kary za dokonanie przestępstwa „wejście w porozumienie” art. 11 dekretu z 1945 r. od 6 miesięcy do 15 lat, art. 13 § 2 dekretu z 1946 r. od 3 lat więzienia do kary śmierci; gromadzenie i przekazywanie informacji stanowiących tajemnicę państwową – art. 8 z 1945 r., art. 7 z 1946 r. Podniesiono dolną granicę kary z 6 miesięcy do 5 lat; za nielegalne posiadanie broni podniesiono dolną granicę kary z 6 miesięcy do 5 lat z jednoczesną możliwością zastosowania nadzwyczajnego złagodzenia kary.

⁶⁶ Art. 55 mkk. Zob. Dz. U. 1946, nr 30, poz. 192.

⁶⁷ Zob. B. Dzięcioł, *Sądy wojskowe Polski lubelskiej (lipiec–grudzień 1944 r.)*, Warszawa 2001, s. 270–275.

⁶⁸ Dz. U. 1946, nr 5, poz. 46.

⁶⁹ P. Kładoczny, *Prawo jako narzędzie represji w Polsce Ludowej (1944–1956)*, Warszawa 2004, s. 186–194.

⁷⁰ Dz. U. 1945, nr 36, poz. 216.

⁷¹ J. Poksiński, „TUN” *Tatar–Utnik–Nowicki. Represje wobec oficerów Wojska Polskiego w latach 1949–1956*, Warszawa 1992, s. 37.

W dniu zniesienia stanu wojennego (16 listopada 1945 r.) wszedł w życie dekret „O postępowaniu doraźnym”⁷². Przepisy przedwojenne normujące to postępowanie zostały zawieszono⁷³. Wzmocnieniu uległa pozycja prokuratora – otrzymał wiele uprawnień sędziego śledczego, decydował poprzez złożenie wniosku do sądu o zastosowaniu trybu doraźnego. Z postępowania doraźnego wyłączono stadium samego śledztwa i instytucji sędziego śledczego, wprowadzono obligatoryjny areszt tymczasowy. Prokurator mógł samodzielnie lub za pośrednictwem Milicji Obywatelskiej prowadzić dochodzenie. Otrzymał prawo skarżania orzeczenia na korzyść i niekorzyść oskarżonego. Postępowanie charakteryzowało się skróconymi terminami – wniesieniu aktu oskarżenia w ciągu 30 dni od zatrzymania podejrzanego i wyznaczenie daty rozpoczęcia rozprawy w ciągu 24 godzin od chwili wpłynięcia oskarżenia. Postępowanie było prowadzone przed sądem w składzie ławniczym⁷⁴. Celem była prewencja ogólna oraz zwiększenie represji karnej wobec sprawców przestępstw i (...) *odstraszenie chwiejnych jednostek od wkroczenia na śliską drogę przestępczości*⁷⁵.

Prawo to zostało stworzone w oderwaniu od tradycji i ciągłości polskiego wymiaru sprawiedliwości. Wśród wpływów ustawodawstwa sowieckiego należy wymienić wzmocnienie pozycji prokuratury. Była ona bowiem – wzorem sowieckim – oddzielona od sądów i tworzona przy poszczególnych jednostkach wojskowych. Prokuratura wojskowa stanowiła wyodrębniony pion, niezależny od organów władzy administracyjnej i sądownictwa. Kolejnym przyjętym wzorcem były rozwiązania organizacyjne w zakresie struktury sądownictwa wojskowego i nadzoru prokuratorskiego, instytucji nieznanej w tej postaci w polskim przedwojennym systemie prawnym, zwanym później pozainstancyjnym. Zwiększenie uprawnień organów bezpieczeństwa publicznego i informacji wojskowej, sądy ławnicze, zmiana procedury karnej poprzez ukształtowanie się teorii dowodowych, w których przyznanie się do winy stawało się jedynym elementem uzasadnienia aktu oskarżenia i treści wyroku⁷⁶, nowe rodzaje przestępstw, wywodzące się z art. 58 kk RFSRR z 1926 r. „O działaniach kontrrewolucyjnych” oraz rezygnacja z domniemania niewinności.

⁷² Dz. U. 1945, nr 53, poz. 301. Przepisy te były regulowane trzykrotnie – dekretem z 13 VI 1946 (*O zmianie dekretu z 16 listopada 1945 r. o postępowaniu doraźnym, ibidem* 1946, nr 30, poz. 193); ustawą z 27 IV 1949 (*O zmianie dekretu o postępowaniu doraźnym, ibidem*, 1949, nr 32, poz. 239), tekst jednolity z 18 V 1949 (*ibidem* nr 33, poz. 244).

⁷³ *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 19 marca 1928 r. „O postępowaniu doraźnym”, ibidem* 1928, nr 33, poz. 315.

⁷⁴ *Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 27 XI 1945 „O trybie powołania oraz o prawach i obowiązkach ławników w postępowaniu doraźnym”, ibidem* 1945, nr 53, poz. 303; nowelizacja *ibidem* 1947, nr 74, poz. 487.

⁷⁵ Cz. Wasilkowski, *Postępowanie doraźne*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1945, nr 2, s. 1923.

⁷⁶ Sowiecka teoria głosiła, że w sprawach o „przestępstwa kontrrewolucyjne” do skazania wystarczyły dowody w postaci samooskarżenia się przez oskarżonego lub w postaci pomówienia współoskarżonego. Zob. A. J. Wyszyński, *Teoria dowodów sądowych w prawie radzieckim*, Warszawa 1949. Teoria ta była stosowana w praktyce przez sędziów wojskowych. Np. płk Feliks Aspis uważał: *Teoria ta żądała, aby w sprawach o spiski kontrrewolucyjne sędzia miał inny, bardziej pobłażliwy dla oskarżenia stosunek do dowodów niż w innych sprawach. Wyszyński twierdził, że w sprawach kontrrewolucyjnych przyznanie oskarżonego lub pomówienie współoskarżonego jest całkowicie wystarczającym dowodem winy oskarżonego*. Zob. *Protokół z narady partyjnej aktywu partyjnego Najwyższego Sądu Wojskowego i Zarządu Sądownictwa Wojskowego, przeprowadzonej z udziałem szefa Głównego Zarządu Politycznego gen. bryg. (Janusza) Zarzyckiego i zastępcy szefa GZP WP płk. (Bronisława) Bednarza w dniach 20 i 21 listopada 1956*, w: J. Poksiński, „*My sędziowie nie od Boga...*”. *Z dziejów sądownictwa wojskowego PRL 1944–1956. Materiały i dokumenty*, Warszawa 1996, s. 113.

Organizacja Prokuratury Wojskowej Polskich Kolei Państwowych

Wyzwolenie pierwszych regionów kraju postawiło przed władzą „ludową” nowe zadania, przede wszystkim odbudowę ze zniszczeń wojennych i uruchomienie transportu kolejowego. Z uwagi na konieczność terminowych przewozów ładunków wojennych, sieć kolejowa była najważniejszą dziedziną komunikacji o podstawowym znaczeniu wojskowym⁷⁷. W tym celu rządzący pokonywali skutecznie trudności i rozwiązywali wciąż nowe problemy prawne i organizacyjne tak, aby działania „sabotujące transport kolejowy przez siły opozycyjne” nie mogły zagrażać interesom nowo powstałego państwa. Posługując się językiem ówczesnej propagandy, jeszcze w 1978 roku Adam Suski napisał: *Polski obóz demokratyczny i władza ludowa podjęły cały szereg przedsięwzięć politycznych, administracyjnych i prawnych, mających na celu skuteczną walkę z reakcją w obronie nowego rodzącego się dopiero ustroju*⁷⁸. Utworzenie specjalnych wojsk wewnętrznych, jak też poddanie właściwości sądownictwa wojskowego sprawców przestępstw, określonych w dekreście „O ochronie państwa” z 30 października 1944 r.⁷⁹, a następnie w dekreście z 16 listopada 1945 r. „O przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy państwa”⁸⁰, wymagały, zdaniem rządzących, utworzenia prokuratur wojskowych o specjalnym charakterze. 4 listopada 1944 r. PKWN wydał dekret o militaryzacji PKP⁸¹, który był kolejnym niezwykle represyjnym aktem nowej władzy. Akt ten przewidywał karę śmierci nawet w przypadku, kiedy czyn, którego dopuścił się oskarżony (...) *obniżał sprawność lub zagrażał ruchowi komunikacyjnemu*.

Na podstawie rozkazu organizacyjnego Naczelnego Dowódcy WP nr 72/org. z 25 listopada 1944 r., wydanego w oparciu o art. 17⁸² i 69⁸³ dekretu PKWN z 23 września 1944 r. „Prawo o ustroju sądów wojskowych i Prokuratury Wojskowej” formalnie powołano Prokuraturę Wojskowa Polskich Kolei Państwowych oraz ekspozyturę wojskowej prokuratury PKP dla każdej samodzielnej Dyrekcji PKP⁸⁴. Nazwę wojskowej prokuratury PKP ustalał rozkaz Naczelnego Dowódcy nr 8 z 15 stycznia 1945 r. z poleceniem przestrzegania jej w urzędowej korespondencji⁸⁵.

Działalność prokuratury i sądu w początkowym okresie formowania napotykała na liczne trudności natury organizacyjnej, kadrowej i merytorycznej. Wojskowa Prokuratura PKP borykała się z brakiem sprzętu, materiałów kancelaryjnych, odpowiedniego lokalu na biura. Ponadto w początkowym okresie działalności tych organów do dekretu o militaryzacji PKP nie było nawet aktów wykonawczych. Zatrudnieni prokuratorzy nie posiadali kompetencji

⁷⁷ Archiwum Instytucji Ministerstwa Obrony Narodowej w Modlinie (dalej – AIMON), 161/91/3505, Historia powstania wojskowej prokuratury PKP, k. 84; J. Jarośniński, *Współpraca sądu i prokuratury wojskowej ze Związkiem Zawodowym Pracowników Kolejowych w latach 1944–1949*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1982, nr 1, s. 67 i n.

⁷⁸ A. Suski, *Prokuratura Wojskowa w okresie XXXV-lecia ludowego Wojska Polskiego*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1978, nr 3, s. 266.

⁷⁹ Zob. przyp. 55.

⁸⁰ Dz. U. 1945, nr 53, poz. 300.

⁸¹ *Ibidem* 1944, nr 11, poz. 55.

⁸² *Naczelnny Dowódca określa, przy jakich jednostkach (formacjach) wojskowych poza armiami, okręgami, admiralicjami, korpusami i dywizjami tworzy się sądy danych jednostek*. Zob. *ibidem*, nr 6, poz. 29, art. 17.

⁸³ *Naczelnny Dowódca określa, przy jakich jednostkach (formacjach i garnizonach wojskowych) poza armiami, okręgami, admiralicjami, korpusami, dywizjami i garnizonami, tworzy się prokuratury wojskowe*. Zob. *ibidem*, art. 69.

⁸⁴ BAiUD IPN, 894/126, Rozkaz organizacyjny nr 72/org. z 25 XI 1944, k. 80; A. Wesołowski, *op. cit.*, s. 195.

⁸⁵ AIMON, 161/91/3505, Historia powstania..., k. 85.

w dziedzinie kolejnictwa, a pracownicy nie byli odpowiednio uświadomieni co do znaczenia dekretu „O militaryzacji PKP” i wynikających z tego aktu konsekwencji prawnych⁸⁶.

Pierwszą siedzibą prokuratury był Lublin. Wojskowa Prokuratura PKP w Lublinie zajmowała częściowo domy przy ul. Wyszyńskiego 12 i 14, a także połowę domu kolejowego przy ul. Szopena 22, który został przeznaczony na mieszkania prywatne pracowników PKP⁸⁷. 28 lutego 1945 r. przeniesiono siedzibę Prokuratury Wojskowej PKP do Warszawy i umiejscowiono ją w budynku Ministerstwa Komunikacji przy ul. Wileńskiej 4 (gmach byłej Dyrekcji PKP)⁸⁸. Urzędowanie rozpoczęła 1 marca 1945 r.

Właściwość podmiotowa, rzeczowa i miejscowa Wojskowej Prokuratury Polskich Kolei Państwowych

Zgodnie z treścią art. 4 dekretu „O militaryzacji PKP” z 4 listopada 1944 r. pracownicy zatrudnieni w kolejnictwie zostali uznani za osoby zmobilizowane do służby wojskowej w komunikacji kolejowej i odpowiadały za popełnione przestępstwa według przepisów kk WP⁸⁹. Do rozpatrywania tych spraw były właściwe sądy wojskowe, postępowanie przygotowawcze (dochodzenie, śledztwo) zaś prowadziły wojskowe organa ścigania. Czynności dochodzeniowo-śledcze mogły także wykonywać organa powszechnego wymiaru sprawiedliwości, ale po ukończeniu postępowania karnego przekazywały sprawę właściwemu wojskowemu organowi wymiaru sprawiedliwości.

Właściwość rzeczową Wojskowa Prokuratura PKP posiadała taką samą, jaka była określona w art. 27 dekretem PKWN z 23 września 1944 r. „Prawo o ustroju sądów wojskowych i Prokuratury Wojskowej”⁹⁰ – dla sądów armii, okręgów i admiralicji (rozkaz ND nr 130 z 2 grudnia 1944 r.)⁹¹. Właściwością miejscową (art. 13 pusw) był teren, na którym znajdowały się obiekty kolejowe⁹².

Zmiany w zakresie właściwości rzeczowej nastąpiły w styczniu 1946 r., z chwilą powołania wojskowych sądów rejonowych i wojskowych prokuratur rejonowych, które przejęły wszystkie sprawy funkcjonariuszy PKP, podlegające właściwości sądów wojskowych oraz sprawy innych osób oskarżonych o popełnienie przestępstw politycznych. Z tą chwilą głównym zadaniem sądownictwa kolejowego stało się zwalczanie przestępczości pospolitej

⁸⁶ BAiUD IPN, 894/51, Sprawozdanie opisowe z pracy prokuratury wojskowej PKP [grudzień 1944], k. 19–21; B. Dzięcioł, *Sądy wojskowe...* s. 232.

⁸⁷ BAiUD IPN, 894/51, Sprawozdanie..., k. 19–21. W tym okresie większość budynków w Lublinie była zajęta przez sowieckie władze wojskowe.

⁸⁸ AIMON, 161/91/3505, Historia powstania..., k. 87.

⁸⁹ *Ibidem*, k. 84.

⁹⁰ *Do właściwości sądów armii, okręgów i admiralicji należy: a) rozpoznawanie spraw oficerów, nie podlegających właściwości wojskowych sądów dywizji, korpusów, garnizonów i wojskowych sądów marynarskich do zastępcy dowódcy dywizji włącznie, lub zajmujących równorzędne stanowiska służbowe, b) rozpoznawanie spraw przewidzianych w art. 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 100 i 185 Kodeksu Karnego Wojskowego w stosunku do osób, dla których właściwymi są sądy dywizji, korpusów, garnizonów oraz wojskowe sądy marynarskie, c) rozpoznawanie spraw osób, wymienionych w art. 22, służbowo przynależnych do jednostek wojskowych, wchodzących w skład danej armii, okręgu lub admiralicji, a nie posiadających własnych sądów formacyjnych, o wszystkie przestępstwa. Zob. Dz. U. 1944, nr 6, poz. 29, art. 27.*

⁹¹ AIMON, 161/91/3505, Historia powstania..., k. 85.

⁹² *Ibidem*.

wśród pracowników PKP, związanej z naruszeniem dyscypliny, zasad bezpieczeństwa, przestępstwa przeciwko bezpieczeństwu ruchu⁹³.

Obsada personalna Wojskowych Prokuratur Polskich Kolei Państwowych

W związku z wydanym dekretem o militaryzacji PKP przystąpiono do prac nad organizacją prokuratury PKP i jej struktur terenowych. Naczelnym Dowódcą WP, na podstawie rozkazu organizacyjnego nr 72/org. z 25 listopada 1944 r., zatwierdził etat Wojskowej Prokuratury PKP nr J1/8⁹⁴ oraz etat ekspozytury wojskowej prokuratury PKP dla każdej samodzielnej DOKP nr J1/9⁹⁵. Rozkaz przewidywał także zorganizowanie prokuratury wojskowej PKP oraz trzech ekspozytur przy istniejących Dyrekcjach Okręgowych PKP do 15 grudnia 1944 r. (z terminem wykonania do 20 grudnia 1944 r.)⁹⁶. Z powodu trudności kadrowych do końca 1944 r. została sformowana tylko Prokuratura Wojskowa PKP.

Zgodnie z rozkazem Naczelnego Dowódcy WP nr 117 z 30 listopada 1944 r. na stanowisko prokuratora PKP został powołany mjr Jakub Prokopowicz, przeniesiony z prokuratury wojskowej 2 AWP⁹⁷. Stanowiska podprokuratorów objęli: kpt. Bronisław Tomaszewski, por. Leon Kanel, por. Jan Kuczyński, na stanowisko oficerów śledczych zostali wyznaczeni: ppor. Jerzy Pokorny, ppor. Jerzy Waligórski oraz chor. Józef Jakimiński, Mieczysław Nestorowicz, Stefan Gąsiorowski⁹⁸. W styczniu 1945 r. do Prokuratury Wojskowej PKP zostali skierowani na stanowiska oficerów śledczych: Zbigniew Parnaś, Stanisław Adamczyk, Stanisław Longchamps i Adam Błażek, na stanowiska wachmistrzów: Piotr Cegiełka i Ignacy Jałocha, na stanowiska starszych wachmistrzów: Ludwigi Kiciński, Zygmunt Kiwerski i Jan Sielczak⁹⁹.

Zapewnienie nadzoru prokuratorskiego nad systematycznie odbudowaną siecią PKP na wyzwolonych terenach kraju uzasadniało potrzebę powoływania kolejnych ekspozytur prokuratury PKP. Struktura organizacyjna organów prokuratorskich została ustalona w rozkazu nr 42 z 17 marca 1945 r.¹⁰⁰ „W sprawie rozszerzenia sieci ekspozytur prokuratury PKP i objęcia ich właściwością terenów nowo wyzwolonych”, który przewidywał powołanie ekspozytur Wojskowej Prokuratury PKP przy DOKP: Warszawskiej – z siedzibą na Pradze, Łódzkiej – z siedzibą w Łodzi, Katowickiej – z siedzibą w Katowicach, Poznańskiej – z siedzibą w Poznaniu, Gdańskiej – z siedzibą w Bydgoszczy¹⁰¹. Na mocy rozkazu nr 81 z 5 maja 1945 r.

⁹³ *Ibidem*, 161/91/3574, Zarządzenie nr 141, pkt 1 „O rozgraniczeniu właściwości rzeczowej między wojskowym sądownictwem PKP i wojskowym sądownictwem rejonowym”, k. 39.

⁹⁴ Etat przewidywał 24 stanowiska służbowe: 1 prokurator (etat płk), 1 wiceprokurator (płk), 3 podprokuratorów (kpt./mjr) – w dziale śledczym, 5 oficerów śledczych (por./kpt.), 1 starszy sekretarz (por./kpt.), 3 sekretarzy (ppor.) w służbie kancelaryjnej, 2 kierowników kancelarii (maszynistów – chor.), 3 pisarzy (st. sierż.) do obsługi prokuratora, 1 komendant (chor.), 2 gońców (szer.), 2 szoferów (szer.). Zob. AIMON, 161/91/3505. Historia powstania..., k. 85–86.

⁹⁵ Etat przewidywał 6 stanowisk służbowych: 1 podprokurator (kpt./mjr), 2 oficerów śledczych (por./kpt.), 1 kierownik kancelarii (chor.), 2 pisarzy (st. sierż.). Zob. *ibidem*, k. 86.

⁹⁶ BAiUD IPN, 894/126, Rozkaz organizacyjny nr 72/org., 25 XI 1944 r., k. 80.

⁹⁷ *Ibidem*, 894/51, Sprawozdanie opisowe z pracy prokuratury wojskowej Polskich Kolei Państwowych [grudzień 1944], k. 19–21.

⁹⁸ AIMON, 161/91/3505, Historia powstania..., k. 85–86.

⁹⁹ BAiUD IPN, 894/86, Sprawozdanie opisowe z pracy Wojskowej Prokuratury PKP [styczeń 1945], k. 3.

¹⁰⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie opisowe wojskowej prokuratury PKP [I kwartał 1945], k. 41.

¹⁰¹ AIMON, 161/91/3505, Historia powstania..., k. 86.

powołano ekspozytury: Olsztyńską – z siedzibą w Olsztynie, Krakowską – w Krakowie, Lubelską – w Lublinie¹⁰². W ten sposób Wojskowa Prokuratura PKP uzyskała podstawę do działania na terenie całej Rzeczypospolitej.

Struktura wojskowych organów kolejnictwa przedstawiała się następująco:

- Ekspozytura Wojskowej Prokuratury PKP przy DOKP Kraków¹⁰³: podprokurator – kpt. Bronisław Tomaszewski; oficer śledczy – pchor. Stanisław Longchamp; oficer śledczy – kpr. pchor. Zbigniew Parnaś; szef kancelarii – ppor. (?) Okenczyc; pisarz – szer. (?) Michalski;
- Ekspozytura Wojskowej Prokuratury PKP przy DOKP Białystok¹⁰⁴: oficer śledczy – kpr. pchor. Adam Błażek; szef kancelarii – ppor. (?) Żurkowski; pisarz – kpr. (?) Batyra; podprokurator – *vacat*. Ekspozytura nie podjęła działalności¹⁰⁵;
- Ekspozytura Wojskowej Prokuratury PKP przy DOKP Lublin¹⁰⁶: podprokurator – por. Leon Kanel (czasowo), por. Jerzy Pokorny (od 25 czerwca 1945); oficer śledczy – Jerzy Wielgórski; oficer śledczy – Józef Jakimiński; szef kancelarii – st. sierż. pchor. Ryszard Przesmycki; pisarz – wachm. Piotr Cegiłka;
- Ekspozytura Wojskowej Prokuratury PKP przy DOKP Olsztyn¹⁰⁷: kierownik ekspozytury – oficer śledczy Waław Dawidowicz; aplikant na oficera śledczego – szer. z cenz. Tadeusz Borkowski; pisarz – plut. Stanisław Batyra;
- Ekspozytura Wojskowej Prokuratury PKP przy DOKP w Łodzi¹⁰⁸: podprokurator – kpt. Leon Kanel (od 27 czerwca 1945); oficer śledczy – ppor. Henryk Monkiewicz; oficer śledczy – Piotr Szewczyk; szef kancelarii – chor. Władysław Łagowski; sekretarz – szer. z cenz. Maria Wielura; pisarz – plut. Józef Hułaj;
- Ekspozytura Wojskowej Prokuratury PKP przy DOKP Gdańsk¹⁰⁹: podprokurator – Franciszek Marszałek; oficer śledczy – chor. Tadeusz Perzyński; oficer śledczy – szer. z cenz. Józef Szulczyk; szef kancelarii – ppor. Alfred Kraszewski; pisarz – st. strz. Jerzy Kobus; pisarz – szer. Józef Kujawa;
- Ekspozytura Wojskowej Prokuratury PKP przy DOKP w Poznaniu¹¹⁰: podprokurator – ppor. Stanisław Wągrowski; oficer śledczy – ppor. Bernard Nowak; oficer śledczy – st. szer. z cenz. Jan Wegner (od 25 czerwca 1945); szef kancelarii – chor. Władysław Łagowski (czasowo); pisarz – kpr. Mieczysław Bernat (od 25 czerwca 1945);
- Ekspozytura Wojskowej Prokuratury PKP przy DOKP Katowice¹¹¹: podprokurator – szer. z cenz. Stefan Zieliński; oficer śledczy – Adam Ćwikliński; oficer śledczy – Piotr Szewczyk; szef kancelarii – st. wachm. Ignacy Jałocha; pisarz – szer. Alojzy Burzyk; pisarz – szer. Bolesław Grabizna.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ BAIUD, 894/ 86, Sprawozdanie opisowe wojskowej prokuratury PKP [styczeń 1945], k. 2.

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ *Ibidem*.

¹⁰⁶ *Ibidem*, Sprawozdanie opisowe wojskowej prokuratury PKP [luty 1945], k. 15.

¹⁰⁷ *Ibidem*, Sprawozdanie opisowe z pracy wojskowej prokuratury PKP [kwiecień 1945], k. 56.

¹⁰⁸ *Ibidem*, Sprawozdanie opisowe wojskowej prokuratury PKP [czerwiec 1945], k. 176.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie opisowe wojskowej prokuratury PKP [lipiec 1945], k. 206.

¹¹¹ *Ibidem*.

Do końca 1945 r. nie zorganizowano ekspozytur Wojskowej Prokuratury PKP przy DOKP Wrocław i Szczecin, tereny te obsługiwały ekspozytury Wojskowej Prokuratury PKP przy DOKP Katowice, Gdańsk i częściowo Poznań¹¹². Agendy Ekspozytury Wojskowej Prokuratury PKP przy DOKP Warszawa obsługiwała bezpośrednio Wojskowa Prokuratura PKP przy Ministerstwie Komunikacji¹¹³.

W poszczególnych jednostkach wojskowych prokuratur PKP występowały braki kadrowe¹¹⁴, pracowały przeważnie przy obsadzie personalnej rzędu 30–85%. Potwierdza to pismo podprokuratora Stefana Zielińskiego z Wojskowej Prokuratury PKP przy DOKP Katowice z 2 października 1945 r. do Naczelnej Prokuratury Wojskowej, w którym sygnalizuje potrzebę zwiększenia zatrudnienia, argumentując, że (...) *zarówno oficerowie śledczy, jak i ja (S. Zieliński – E.R.) mamy cały szereg zadań zleconych przez władze zwierzchnie (kontrola, lustracje, pogadanki na dyrekcjach i udział w rozprawach sądowych niejawnych i publicznych, że bardzo dużo drogiego czasu trzeba odliczyć na przejazdy, że ja osobiście muszę poza prowadzeniem spraw, wydawaniem wszelkiego rodzaju zarządzeń i prowadzeniem ogólnego nadzoru – jeszcze przeczytać wszystkie sprawy wpływające oraz załatwić, zatwierdzać środki zapobiegawcze, ingerować osobiście w sprawach związanych z interesami kolejarzy i podległej mi jednostki, należy dojść do wniosku, że ideał, do którego dążę – opracowanie bez reszty wszystkich spraw bieżących jest w ogóle nieosiągalne, albowiem wpływ zawsze przewyższy fizyczne możliwości pracowników. (...) Powołując się na powyższe wywoły proszę (...) o powiększenie etatu ekspozytury Katowice (...), jeżeli nie o dwóch, to przynajmniej o jednego oficera śledczego*¹¹⁵.

W grudniu 1946 r. utworzono dwie ekspozytury Wojskowej Prokuratury PKP przy DOKP we Wrocławiu (z tymczasową siedzibą w Katowicach) i w Szczecinie. Zgodnie z rozkazem Naczelnego Dowódcy WP z 28 listopada 1946 r. i zarządzeniem wykonawczym szefa Departamentu Służby Sprawiedliwości MON, jednostki te rozpoczęły działalność 1 lutego 1947 r. Na mocy rozkazu ministra obrony narodowej z 18 kwietnia 1948 r. wszystkie ekspozytury przy DOKP zostały przekształcone w wojskowe prokuratury DOKP z zachowaniem dotychczasowego podporządkowania służbowego Prokuraturze PKP w Warszawie¹¹⁶.

Treść wstępu, która poprzedzała normy prawne zawarte w dekreście o militaryzacji PKP oraz użycie zwrotu *na czas wojny*, wskazywała na przejściowy charakter nowych regulacji. Z tego powodu po zakończeniu działań wojennych na terenie kraju przedstawiciele wojskowego wymiaru sprawiedliwości, Sztab Główny i Związek Zawodowy Kolejarzy wysuwali koncepcję demilitaryzacji kolei¹¹⁷. Wydział Sądownictwa Wojennego, przygotowujący projekt dekretu o zniesieniu stanu wojennego i aktów wykonawczych, był za utrzymaniem militaryzacji. 29 maja 1945 r. naczelny szef Sądownictwa Wojskowego uzyskał zgodę władz

¹¹² *Ibidem*, Sprawozdanie opisowe wojskowej prokuratury PKP [grudzień 1945], k. 381.

¹¹³ AIMON, 161/91/3505. Historia powstania..., k. 87.

¹¹⁴ Zob. J. Prokopowicz, *Rola prokuratury wojskowej w zakresie uruchomienia oraz usprawnienia kolejnictwa*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1945, nr 3–4.

¹¹⁵ BAiUD IPN, 894/18, Pismo nr 05770 prokuratora Wojskowej Prokuratury PKP przy DOKP Katowice do Naczelnej Prokuratury Wojskowej, z 2 X 1945, k. 149–150.

¹¹⁶ J. Nazarewicz, *Wojskowe prokuratury specjalne (1944–1957)*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1973, nr 4, s. 446.

¹¹⁷ E. Bandosz, *Dzieje organów prokuratury wojskowej Wojska Polskiego w latach 1943–1945*, Warszawa 1987, s. 172–173.

wojskowych na utrzymanie wojskowego wymiaru sprawiedliwości w PKP¹¹⁸. Motywował tę decyzję szczególną rolą PKP w odbudowie kraju, wskazując na zagrożenia związane z działalnością zbrojnego podziemia¹¹⁹. W celu utrzymania militaryzacji kolei Ministerstwo Komunikacji podjęło następujące działania:

- sporządziło preliminarz wydatków związanych z utrzymaniem w warunkach pokojowych organów wymiaru sprawiedliwości i ścigania oraz zobowiązało się włączyć je do budżetu resortu (1 lipca 1945 r.);
- zadeklarowało pełne pokrycie finansowe na zaopatrzenie organów sądownictwa i prokuratury PKP dokonywane przez organa wojskowe (umundurowanie, uzbrojenie, sprzęt wojskowy itp.);
- zapewniło wyposażenie sądów i prokuratur PKP w niezbędne akty prawne: państwowe, wojskowe i resortowe;
- przedłożyło projekt uchwały Rady Ministrów w sprawie utrzymania w PKP sądownictwa i prokuratury wojskowej¹²⁰.

Do zniesienia militaryzacji kolei nie doszło. Uchylenie stanu wojennego 17 grudnia 1945 r. nie wpłynęło na sytuację prawną i działalność Prokuratury Wojskowej PKP, która funkcjonowała jeszcze przez kilka lat.

Zniesienie militaryzacji PKP nastąpiło dopiero 1 lipca 1949 r.¹²¹. Na mocy rozkazu organizacyjnego szefa Sztabu Generalnego WP nr 0165/org. z 8 sierpnia 1949 r. szef Departamentu Służby Sprawiedliwości MON został zobowiązany (do 1 października 1949 r.) do rozformowania: Wojskowej Prokuratury PKP w Warszawie istniejącej według etatu nr 31/72; wojskowych prokuratur DOKP w Warszawie, Olsztynie, Gdańsku, Szczecinie, Poznaniu, Łodzi, Wrocławiu, Katowicach, Krakowie i Lublinie, istniejących według etatu nr 31/73¹²².

Przepisy dyscyplinarne i przestępczość w wojskowych prokuraturach PKP

Wobec braku stosownych aktów wykonawczych do dekretu „O militaryzacji Polskich Kolei Państwowych” sędziowie i prokuratorzy opracowali projekty tymczasowych przepisów dyscyplinarnych jako uzupełnienie przepisów prawa karnego materialnego. Na podstawie rozkazu Naczelnego Dowódcy WP nr 142 z 18 grudnia 1944 r.¹²³, wojskowe przepisy dyscyplinarne weszły w życie do użytku służbowego. Wśród przesłanek obciążających wymieniono kary dyscyplinarne. Należało je wymierzać za przewinienia przeciwko karność, porządkowi i przepisom służbowym nie zawierającym cech przestępstwa oraz za przestępstwa pospolite i wojskowe w przypadkach umorzenia postępowania przez uprawnione organy wojskowej służby sprawiedliwości z uwagi na niecelowość ścigania w trybie karnym.

Zgodnie z rozkazem za wykroczenie dyscyplinarne uznawano m.in. nieusprawiedliwioną nieobecność pracownika w pracy nie więcej niż 3 dni. Ponadto do kar dyscyplinarnych

¹¹⁸ BAIUD IPN, 878/22, Pismo naczelnego szefa Sądownictwa Wojennego nr 0180/WS do głównego kwaterystra WP z 29 V 1945, k. 354.

¹¹⁹ *Ibidem*, 894/85, Zestawienie wypadków kolejowych, k. 264; J. Nazarewicz, *op. cit.*, s. 446.

¹²⁰ BAIUD IPN, 878/22, Pismo nr 0180/WS..., k. 354; E. Bandosz, *op. cit.*, s. 173.

¹²¹ Dz. U. 1949, nr 42, poz. 305.

¹²² AIMON, 161/91/3497, Rozkaz organizacyjny nr 0165/org., k. 86. Por. A. Suski, *op. cit.*, s. 265–268.

¹²³ BAIUD IPN, 894/126, Rozkaz nr 142, z 18 XII 1944, k. 182.

należały: upomnienie, nagana, areszt do 20 dni, z równoczesnym pełnieniem obowiązków służbowych (z odosobnieniem w areszcie wojskowym po pracy), areszt do 20 dni w odosobnieniu, z równoczesnym potrąceniem poborów służbowych przez okres trwania aresztu, obniżenie stopnia służbowego oraz skierowanie do oddziału karnego na 1 miesiąc. W końcowej części rozkazu określono zakres prawa karania przez poszczególnych przełożonych¹²⁴. Rozkaz ten został 15 stycznia 1945 r. uzupełniony o zarządzenia ministra komunikacji „W sprawie odpowiedzialności pracowników PKP za naruszenie dyscypliny pracy i w sprawie składania doniesień karnych” oraz instrukcję „W sprawie przetrzymywania na odwachach kolejowych pracowników PKP ukaranych dyscyplinarnie”¹²⁵.

Przestępczość stanowiącą przedmiot postępowania w wojskowych prokuraturach kolejowych można podzielić na:

- czyny związane bezpośrednio z militaryzacją kolejnictwa, stanowiące naruszenie wprowadzonej na wzór wojskowy dyscypliny i zasady karności, np. porzucenie pracy, samowolne opuszczenie stanowiska pracy, nieusprawiedliwiona absencja i niesubordynacja. Czyny takie kwalifikowano stosownie do wymogów prawa wojskowego jako dezercja (art. 118 kk WP¹²⁶), samowolne oddalenie (art. 115 kk WP¹²⁷), opuszczenie posterunku w obliczu nieprzyjaciela lub nalotu bombowego (art. 119 kk WP¹²⁸) itp.;
- czyny skierowane przeciwko przewożonemu lub magazynowanemu mieniu społecznemu, zabór środków żywności, kradzież węgla, fałszowanie biletów, przywłaszczanie należności za przejazdy kolejowe, przyjmowanie łapówek za przewóz przedmiotów;
- umyślne lub nieumyślne powodowanie katastrof lub spowodowanie niebezpieczeństwa katastrofy z powodu beztroskiego stosunku do swych obowiązków, pijaństwa lub działania z pobudek politycznych;
- czyny związane z działalnością zbrojnego podziemia skierowanego na niszczenie urządzeń kolejowych, wysadzanie torów i mostów, zakłócanie łączności oraz napadanie na stacje kolejowe i pociągi.

Ze względu na braki etatowe często dochodziło do przekraczania ustawowych i instrukcyjnych terminów postępowań przygotowawczych. Z powodu braku kolejowych oddziałów karnych, korzystano z możliwości stosowania warunkowego zawieszania wykonania kary do czasu zakończenia działań wojennych. 15 stycznia 1945 r. na podstawie instrukcji ministra komunikacji, wydanej na wniosek prokuratora, przystąpiono do organizowania kolejowych aresztów dyscyplinarnych, zwanych wówczas odwachami. Ze sprawozdania

¹²⁴ *Ibidem*.

¹²⁵ *Ibidem*, 894/65, Sprawozdania ogólne NPW za styczeń 1945, k. 24.

¹²⁶ § 1. Kto dopuszcza się przestępstwa, określonego w art. 115, 116, 117 w celu dłuższego lub trwałego uchylenia się od obowiązku wojskowego, podlega karze więzienia do lat 3, a w czasie wojny karze więzienia albo karze śmierci. § 2. Jeżeli przestępstwa, określonego w § 1, dopuszczono się w znowiu lub z zabranieniem broni albo powtórnie, każdy ze sprawców podlega karze więzienia na czas nie krótszy od lat 5, a w czasie wojny karze śmierci. Zob. Dz. U. 1944, nr 6, poz. 27, art. 118.

¹²⁷ *Zołnierz, który wbrew swojemu obowiązkowi opuszcza swą jednostkę lub swe stanowisko służbowe albo poza nią pozostaje, podlega karze więzienia do lat 3 albo aresztu lub skierowania do oddziału karnego. § 1. Jeżeli tego przestępstwa dopuszcza się w czasie wojny, sprawca podlega karze więzienia albo karze śmierci.* Zob. *ibidem*, art. 115, par. 1.

¹²⁸ *Zołnierz, który dopuszcza się przestępstwa, określonego w art. 118 w obliczu nieprzyjaciela, podlega karze śmierci.* Zob. *ibidem*, art. 119.

Naczelnej Prokuratury Wojskowej wynika, że zostały one zorganizowane w większych węzłach kolejowych i były prowadzone ściśle według instrukcji¹²⁹.

Od 1944 do 31 grudnia 1948 r. wyłącznie do prokuratur wojskowych PKP wpłynęło 21 454 spraw. Liczbę spraw z podziałem na kategorie przestępstw obrazuje poniżej zamieszczona tabela. Z zestawienia wynika, że najpoważniejsze przestępstwa, kończące się skierowaniem do sądu aktu oskarżenia, stanowią kategorię najmniej liczną (1993 sprawy), natomiast dużą grupę (5435) stanowiły sprawy, które po wstępnym rozpoznaniu przez prokuraturę były kierowane do rozpatrzenia w trybie dyscyplinarnym. Właściwi przełożeni służbowi nakłaniali do szerokiego stosowania art. 7 kk WP¹³⁰ o umarzaniu postępowania, w przypadkach zaś poważniejszych – do wnoszenia na rozprawach sądowych o zawieszenie wykonania kary do czasu zakończenia działań wojennych¹³¹. Brak jest przestępstw wynikających z dekretu PKWN z 30 października 1944 r. „O ochronie państwa”, ponieważ właściwość rzeczowa nie obejmowała spraw przewidzianych w tym dekrete oraz art. 85–99 i 101–103 kk WP.

Postępowanie przygotowawcze w tych sprawach (np. o napady na pociągi, niszczenie urządzeń kolejowych, zabójstwa pasażerów i personelu) – zgodnie z okólnikiem naczelnego szefa sądownictwa wojennego z 23 stycznia 1945 r. – prowadzone były przez organa bezpieczeństwa publicznego lub milicji, pod nadzorem prokuratora wojskowego i przekazywane według właściwości wojskowym prokuratorom garnizonowym¹³². Do grupy przestępstw zaliczono: kradzieże, łapownictwo, wypadki z bronią w ręku, samowolne porzucenie pracy (dezercja), zawinione doprowadzenie do katastrof i wypadków kolejowych, uszkodzenie taboru lub sprzętu kolejowego.

Tabela 1

**Kategorie przestępstw skierowane do prokuratur wojskowych PKP
od 31 grudnia 1944 do 31 grudnia 1948 r.**

Wyszczególnienie	Lata			
	1944/1945	1946	1947	1948
Inne	2438	5294	4020	4055
Przestępstwa z chęci zysku	1673	4807	7009	9297
Nieszczęśliwe wypadki	1595	3137	2742	3164
Przestępstwa ruchowe	787	1615	1909	2153
Dezercje	4783	5777	3708	2785
Razem	11 276	20 665	19 388	21 454

Źródło: AIMON, 161/91/3444, Wykresy przestępstw wojskowej prokuratury PKP.

¹²⁹ BAiUD IPN, 894/65, Sprawozdania ogólne NPW [styczeń 1945], k. 25.

¹³⁰ Art. 7 kk WP: *W przypadkach mniejszej wagi, gdy zła wola sprawcy jest nieznaną, skutki czynu mało ważne albo gdy ściganie przestępstwa w drodze postępowania sądowego jest niecelowe, może być wymierzona, z pominięciem postępowania sądowego, kara dyscyplinarna, przewidziana w wojskowych przepisach dyscyplinarnych.* Zob. Dz. U. 1944, nr 6, poz. 27.

¹³¹ BAiUD IPN, 877/21, Pismo naczelnego szefa Sądownictwa Wojennego nr 061, [10 I 1945], k. 18.

¹³² Cyt. za: A. Wesołowski, *op. cit.*, s. 196.

Sposób rozpatrzenia spraw od 31 grudnia 1944 do 31 grudnia 1948 r.

Wyszczególnienie	Lata			
	1944/45	1946	1947	1948
Odstąpiono	981	1993	1944	2430
Zawieszono	2535	2544	3111	994
Umorzono	4302	8087	11 765	13 280
Ukarano dyscyplinarnie	783	2540	2644	5435
Akt oskarżenia	515	1249	1608	1933
Razem	9116	16 413	21 072	24 624

Źródło: AIMON, 161/91/3444, Wykresy przestępstw wojskowej prokuratury PKP.

Działalność profilaktyczno-wychowawcza prokuratorów wojskowych PKP

Działalność profilaktyczno-wychowawcza, która była definiowana przez dowództwo wojskowe i polityczne jako zespołowe postępowanie różnorodnych organów zmierzających do zapobiegania zjawiskom ujemnym i likwidowania przyczyn i skutków przestępczości w wojsku, należała od powstania Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS do podstawowych obowiązków oficerów służby sprawiedliwości. Zostało to zaakcentowane w art. 17 kpk Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS, który stanowił: (...) *sądy i prokuratura stojąc na straży praworządności dyscypliny i honoru żołnierza, dążą do wychowania żołnierzy w duchu miłości Ojczyzny, wierności przysiędze żołnierskiej i uczciwego stosunku do swych wojskowych i obywatelskich obowiązków*¹³³. Taka wykładnia funkcji profilaktyczno-wychowawczej wskazywała na „nowe”, ideologiczne oblicze tworzącej się w ZSRS polskiej siły zbrojnej. Należy zaznaczyć, że w armii Berlinga na wzór sowiecki dużą rolę przypisywano tzw. politrukcom (od ros. политический руководител – kierownik polityczny), których tytułowano oficerami polityczno-wychowawczymi¹³⁴.

Chociaż pod koniec 1943 r. model działalności profilaktyczno-wychowawczej realizowanej przez prokuraturę nie był jeszcze należycie ukształtowany, można już wyodrębnić dwie zasadnicze płaszczyzny podejmowanych czynności:

- działania, które z istoty swej miały charakter „profilaktyczny”, służyły bowiem temu celowi pośrednio, np. urządzenie rozpraw pokazowych, w czasie których akt oskarżenia, przewód sądowy i wyrok służył zastraszaniu żołnierzy polskich jednostek wojskowych w ZSRS;
- działania podejmowane specjalnie w celach profilaktyczno-wychowawczych, takie jak: spotkania z kadrą i żołnierzami połączone z popularyzacją przepisów obowiązującego prawa, sporządzanie rozkazów okolicznościowych, zamieszczanie notatek w prasie wojskowej i gazetkach ściennych.

¹³³ Art. 17 kpk PSZ w ZSRR.

¹³⁴ M. Korkuć, *Kariera w cieniu Katynia (Zygmunt Berling)*, w: *Po dwóch stronach barykady PRL. Towarzysze. Zdraycy. Bohaterowie. Niezłomni*, Kraków 2007, s. 24.

Działalność prokuratorów wojskowych polegała z jednej strony na zastosowaniu celowej represji karnej, z drugiej, na podjęciu odpowiednich środków wychowawczych w celu zabezpieczenia karności i dyscypliny, usuwaniu przyczyn zła i eliminowania ze swego środowiska „elementów niegodnych miana żołnierza”. Szczególna rola w zakresie pracy profilaktyczno-wychowawczej, jak to podnoszono, należała do formułowanego na wzór sowiecki aparatu polityczno-wychowawczego, który w okresie powstania wojskowych prokuratorów PKP dysponował już określonym zakresem uprawnień. Dlatego główny nacisk w tej działalności położono na ukierunkowaną surową politykę ścigania. Zwraca uwagę rygorystyczne wszczynanie postępowania karnego i kierowania do sądu sprawców stosunkowo drobnych przestępstw. Stanisław Dymowski, robotnik kolejowy magazynu zasobów stacji Lublin, za samowolne opuszczenie stanowiska służbowego został skazany z art. 115 § 2 kk WP przez Sąd Wojskowy PKP na 5 lat więzienia¹³⁵. Kolejnym przykładem była sprawa Antoniego Dysia, starszego zwrotniczego stacji Tatary, który za niedopilnowanie prawidłowego nastawienia zwrotnicy, co skutkowało wykolejeniem się wagonu-cieplarki nr 734508 i wstrzymaniem ruchu na około 2 godziny na linii Lublin–Łuków i Lublin–Chełm, został skazany przez Sąd Wojskowy PKP na 8 lat więzienia. Oskarżycielem w tej sprawie był prokurator Leon Kanel, obrońcą z urzędu – Stanisław Miłkowski¹³⁶.

Do środków profilaktyczno-wychowawczych i zastraszających należały tzw. pokazówki, czyli rozprawy publiczne – rozpoznawanie spraw karnych w jednostkach wojskowych wobec zgromadzonych żołnierzy. Dekret o militaryzacji PKP i przepisy wykonawcze nakładały na kolejarzy wiele obowiązków, w związku z tym rządzący usiłowali zaprowadzić rygorystyczne zasady przestrzegania dyscypliny wśród pracowników kolejnictwa. Normy te interpretowano rozszerzająco, przekształcając je często w środki represji. Z tego powodu prokuratorzy wojskowi przeprowadzali rozmowy ostrzegawcze z tymi pracownikami, którzy wykazywali brak zdyscyplinowania i nie wywiązywali się ze swoich obowiązków. Materiały źródłowe wskazują, że prokuratorzy popularyzowali (wspólnie z sędziami i dyrekcjami PKP) rozprawy sądowe ze szczególnym rozgłosem w miejscu pracy oskarżonego. Przykładem może być sprawozdanie wojskowego prokuratora PKP przy DOKP Lublin, Jerzego Pokornego, który 26 lutego 1948 r. zorganizował rozprawę sądową pokazową w trybie doraźnym dla strażników Straży Ochrony Kolei (SOK)¹³⁷, w sprawie systematycznie dokonywanego zaboru przesyłek z wagonów kursowych na stacji Kielce. Prokurator tak relacjonował to zdarzenie: (...) *na ławie oskarżonych zasiadło 4 strażników, oskarżonych z art. 178 kk WP*¹³⁸, *mianowicie: Edward Lachowski, Henryk Lachowski (bracia), Eugeniusz Błachut i Mieczysław Majewski.*

¹³⁵ BAiUD IPN, 894/86, Sprawozdanie opisowe z pracy Wojskowej Prokuratury PKP za luty 1945 r., k. 20.

¹³⁶ *Ibidem*, k. 21.

¹³⁷ Straż Ochrony Kolei została powołana w 1944 r. i posiadała kompetencje o charakterze porządkowym i wartowniczym. 25 II 1945 naczelny szef Sądownictwa Wojennego, na wniosek prokuratora PKP, wystąpił do ministra bezpieczeństwa publicznego z wnioskiem o utworzenie specjalnych służb kolejnictwa – Kolejowej Milicji Obywatelskiej i Kolejowego Bezpieczeństwa Publicznego. Organy te miały służbowo podlegać MBP i miały być nadzorowane przez prokuratora PKP. Z przyczyn organizacyjnych i finansowych wnioski nie zostały rozpoznane. Zob. B. Dzięcioł, *Sądownictwo wojenne...*, s. 242–243.

¹³⁸ Art. 178: § 1. *Żołnierz, który dopuszcza się zaboru mienia ruchomego ze składu magazynu wojskowego lub państwowego, będącego pod jego ochroną lub mając do niego swobodny dostęp, podlega karze więzienia na czas nie krótszy od lat 3 albo karze śmierci.* § 2. *Żołnierz, który dopuszcza się zaboru broni lub jej części składowych, amunicji ze składów wojskowych lub z miejsc przechowania ich, jak również środków transportu wojskowego, mechanicznych i innych, podlega karze więzienia na czas nie krótszy od lat 5 albo karze śmierci.* Zob. Dz. U. 1944, nr 6, poz. 27.

*Strażnicy ci, dopuścili się wspomnianego zaboru bez uszkodzenia plomb, tj. przez wyważenie drzwi wagonów łomem. Po kradzieży wagonu wprowadzono na szyny rolki. Strażników biorących udział w tym procederze było ok. 50. Wyrok skazujący Edwarda Lachowskiego na 15 lat, Henryka Lachowskiego na 10 lat, Eugeniusza Błachuta na 5 lat i Mieczysława Majewskiego na 3 lata, wywarł ogromne wrażenie*¹³⁹.

Jedną z szerszych akcji profilaktyczno-wychowawczych była popularyzacja prawa wśród oficerów i żołnierzy. Zakładano, że każde naruszenie przepisów prawa stawało się nie tylko przestępstwem lub wykroczeniem, ale było (...) *aktem sprzeniewierzenia się idei walki o społeczne i narodowe wyzwolenie Polski*. Akcja profilaktyczna polegała na omówieniu poszczególnych przepisów obowiązującego prawa i najistotniejszych postanowień regulaminowych. Potwierdza to Bogdan Dzieciół, który pisał: (...) *popularyzacja przepisów obowiązującego prawa, jako jeden ze środków kształtowania świadomości prawnej żołnierzy, znajdowała się w centrum uwagi od pierwszych dni istnienia wojska. Dla ugruntowania porządku i świadomej dyscypliny (...) uświadomienie prawne było równie nieodzowne, jak zaszębiające się z nim uświadomienie polityczne*¹⁴⁰.

W związku z militaryzacją PKP dla sędziów i prokuratorów skierowanych do pracy w kolejnictwie zorganizowano kurs przygotowawczy z zakresu prawa wojskowego i kolejowego w wymiarze 26 godzin, prowadzony przez oficerów Naczelnej Prokuratury Wojskowej i Najwyższego Sądu Wojskowego oraz Wydziału Sądownictwa Wojennego¹⁴¹.

Należy podkreślić, że warunki wojny i brak środków przekazu spowodowały ograniczenie do minimum liczby osób, które wiedziały o wydawanych dekreтах. Kolejarzy również nie informowano o treści dekretu z 4 listopada 1944 r. i związanych z nim skutkach prawnych. Taka sytuacja uzasadniała potrzebę prowadzenia przez prokuratorów Prokuratury Wojskowej PKP działań związanych z pracą profilaktyczno-wychowawczą. Dążono do objęcia akcją informacyjną jak największego środowiska kolejarskiego, mającą na celu, zdaniem J. Nazarewicz, (...) *uświadomienie pracownikom kolei ich roli w odbudowie kraju i zaopatrzenia frontu oraz jako zmobilizowanych do służby wojskowej i wynikającej stąd odpowiedzialności karnej za naruszanie obowiązków służbowych*¹⁴².

W grudniu organizowano pogadanki w Lublinie, Chełmie, Zamościu, Łukowie, Siedlcach, Małaszewiczach w oparciu o konspekt referatu pt. „Militaryzacja PKP; znaczenie transportu w czasie wojny”, który przewidywał omówienie takich problemów, jak: zasady dyscypliny wojskowej, przepisy regulujące odpowiedzialność karną i dyscyplinarną pracowników PKP¹⁴³. W styczniu przeprowadzono działalność informacyjną w Białymstoku¹⁴⁴, w marcu i kwietniu na terenie Olsztyna, w maju objęto działalnością profilaktyczną DOKP

¹³⁹ BAiUD IPN, 807/503, Teczka miesięcznych sprawozdań opisowych i statystycznych wojskowej prokuratury DOKP Lublin, k. 69.

¹⁴⁰ B. Dzieciół, *Sąd Polowy 1 Korpusu Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR. Organizacja i działalność*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1980, nr 1, s. 23.

¹⁴¹ BAiUD IPN, 894/86, Sprawozdanie opisowe z pracy wojskowej prokuratury PKP [styczeń 1945], k. 3.

¹⁴² J. Nazarewicz, *Udział prokuratury wojskowej w ochronie ludowo-demokratycznego ustroju w Polsce w latach 1944–1955*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1983, nr 3, s. 219.

¹⁴³ BAiUD IPN, 894/51, Sprawozdanie opisowe..., k. 19–21.

¹⁴⁴ *Ibidem*, 894/65, Sprawozdanie ogólne NPW [styczeń 1945], k. 24.

Kraków i Katowice¹⁴⁵. Zdaniem władz, pogadanki w znaczący sposób wpłynęły na podniesienie dyscypliny pracy.

W tak określonych działaniach, zwanych wychowawczymi (w istocie były to działania wychowawczo-represyjne), to prokuratura była tym szczególnym organem, który poprzez współpracę z sądami, Informacją Wojskową, aparatem polityczno-wychowawczym i realizowanie represyjnych czynności procesowych, uczestniczył w kształtowaniu „nowej” świadomości.

Podsumowanie

Prawo, w tym prawo karne w Polsce na przestrzeni ostatniego wieku zmieniało się nieprawdopodobnie szybko¹⁴⁶. Po II wojnie światowej kształtowanie się ustawodawstwa w Polsce Ludowej następowało w oparciu o pierwsze akty prawne, wydawane pod patronatem politycznym Związku Patriotów Polskich w ZSRS. Prawo to zostało stworzone w oderwaniu od tradycji i ciągłości polskiego wymiaru sprawiedliwości. Konfrontacja przepisów prawnych z praktyką wskazuje, że to rygorystyczne prawo pojawiło się w omawianym okresie i stanowiło tylko punkt wyjściowy, a w szerszym znaczeniu przepisy te miały uwzględniać „nowe treści społeczne”, wzorowane w dużej mierze na doświadczeniach sowieckich w taki sposób, aby były narzędziem bezwzględnych represji stosowanych wobec przeciwników tej władzy. Analiza akt sądowych wskazuje, że w konkretnych sytuacjach organa oskarżycielskie wychodziły ponad kompetencje rozwiązań prawnych obowiązujących w omawianym okresie, kierując się wytycznymi ogólnymi lub innymi formami nakazu, płynącymi z najwyższych instytucji partyjnych. W ten sposób prokuratura wojskowa uzyskiwała w wojskowym wymiarze sprawiedliwości większe wpływy i uprawnienia, niż naturalna rola strony w procesie karnym, dlatego ponosiła odpowiedzialność i za pracę sądu. Powszechne łamanie zasad odpowiedzialności karnej powodowało, iż wiele wydanych wówczas wyroków określić dziś można jako zbrodnie sądowe dokonane w „majestacie prawa”. Po wielu latach ustalono, że procesy te przeprowadzono wbrew zasadom praworządności, a osoby skazane powinny zostać zrehabilitowane.

Załącznik

odpis

Mp. dnia 18 grudnia 1944 r.

Wojsko Polskie

Naczelne Dowództwo

Rozkaz nr 142

Na podstawie art. 3 pkt b. Ustawy Krajowej Rady Narodowej z dnia 11 września 1944 r. (Dz. U. RP nr 5 poz. 23) oraz art. 3 i 7 Dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 4 listopada 1944 r. o militaryzacji Polskich Kolei Państwowych (Dz. U. RP nr 11 poz. 55)

¹⁴⁵ B. Dzięcioł, *Sądownictwo wojenne w czasie walk frontowych (12 stycznia–8 maja 1945 r.)*, Warszawa 2001, s. 244.

¹⁴⁶ Na temat historii prawa sądowego zob. E. Borkowska-Bagieńska, *Historia prawa sądowego*, Warszawa 2006.

Rozkazują:

- 1) Zgodnie z art. 2 Dekretu o militaryzacji PKP (Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 4 listopada 1944 r. Dz. U. RP nr 11 poz. 55) uznającego wszystkich zatrudnionych na Polskich Kolejach Państwowych za zmobilizowanych do wojskowej służby w komunikacji kolejowej, stosuje się do tych osób wojskowe przepisy dyscyplinarne.
- 2) Celem utrzymania karności oraz porządku na Polskich Kolejach Państwowych uprawnia się na mocy art. 3 powołanego Dekretu przełożonych do karania dyscyplinarnego podwładnych funkcjonariuszów PKP wg zasad obowiązujących w Wojsku Polskim. Gdy rodzaj i doniosłość czynu wyklucza możliwość karania winnego w drodze dyscyplinarnej przełożony kieruje sprawę do wojskowych organów wymiaru sprawiedliwości.
- 3) Dyscyplinarnie karze się za:
 - a) przewinienia przeciwko karności, porządkowi i przepisom służbowym, nie podпадаjące pod postanowienia karne obowiązujących ustaw,
 - b) przestępstwa pospolite i wojskowe, których karanie dyscyplinarne dopuszczalne jest wg art. 7 Kodeksu Karnego Wojska Polskiego – na podstawie postanowień wojskowych organów wymiaru sprawiedliwości.
- 4) Do kar dyscyplinarnych stosowanych na Polskich Kolejach Państwowych należą:
 - a) upomnienie,
 - b) nagana,
 - c) areszt do 20 dni przy pełnieniu obowiązków służbowych z odosobnieniem w areszcie wojskowym po pracy,
 - d) areszt do 20 dni w odosobnieniu z potrąceniem poborów służbowych przez czas trwania aresztu,
 - e) obniżenie stopnia służbowego,
 - f) skierowanie do oddziału karnego na okres 1 miesiąca.
- 5) Zakres władzy karania jest następujący:
 - a) kara upomnienia i nagany może być stosowaną przez każdego przełożonego w stosunku do jego podwładnego,
 - b) kara obniżenia stopnia służbowego może być stosowaną przez tych przełożonych, którym stosownie do obowiązujących na Polskich Kolejach Państwowych przepisów przysługuje prawo przyjęcia na służbę danego pracownika,
 - c) kara aresztu może być wymierzona:
 1. do 5 dni przez Zawiadowcę Stacji, Komendanta Rejonowego Ochrony Straży Kolejowej, Naczelnika Powozowni, warsztatów i równorzędnych,
 2. do 10 dni przez Naczelników Oddziałów i równorzędnych oraz Komendantów Oddziałów Ochrony Straży Kolejowej,
 3. do 15 dni przez Naczelników Służb i Biur i równorzędnych oraz Komendantów Okręgowych Ochrony Straży Kolejowej,
 4. do 20 dni przez Dyrektora Kolei, Naczelnika Biura Wojskowego Resortu Komunikacji i Głównego Komendanta Ochrony Straży Kolejowej.

- d) skierowanie do oddziału karnego następuje przez Dyrektora Kolei po zatwierdzeniu przez Kierownika Resortu Komunikacji, który uprawniony jest wymierzyć wszystkie wymienione pod 4) kary dyscyplinarne według swego uznania.
- 6) Przed wymierzeniem kary dyscyplinarnej przełożony jest winien zarządać wyjaśnień od pracownika, który dopuścił się przewinienia.
- 7) Na wymierzoną mu karę może pracownik w ciągu trzech dni po ogłoszeniu mu decyzji o ukaraniu wnieść zażalenie do przełożonego bezpośrednio wyższego od wymierzającej go karę. Złożenie zażalenia nie wstrzymuje wykonania wymierzonej kary.
- 8) Rozkaz niniejszy traci moc z chwilą uchylecia Dekretu o militaryzacji Polskich Kolei Państwowych.

Kierownik resortu komunikacji
(-) inż. Jan Baranowski
ppłk

Naczelnny Dowódca WP
(-) Michał Rola-Żymierski

za zgodność
Szef kanc. Sztabu Głównego
(-) Prof. Henryk Zwierzycki
Major

za zgodność
Naczelnik Biura Wojskowego
(inż. P. Załęski)

Źródło: BAIUD IPN, 894/126, Rozkaz nr 142, 18 XII 1944 r., k. 182.

SUMMARY

Elżbieta Romanowska, The Military Prosecution Service of Polish State Railways in the years from 1944 to 1949 – formal-legal basis for the activities

The law, including criminal law in Poland over the last century has been changing incredibly quickly. After World War II, the development of the legislation in the People's Poland followed on the basis of the first legal acts, issued under the auspices of the political Union of the Polish Patriots in the USSR. This law was created in separation from tradition and continuity of the Polish Justice. The confrontation of the legal provisions with the practice indicates that this strict law has appeared in the discussed period and constituted only a starting point, and in a broader meaning these provisions were taken into consideration „new social contents”, patterned largely on the Soviet experience in a such way to as to be a tool of an absolute repression used against the opponents of this authority. An analysis of the court records shows that in the specific situations the accusatory bodies went over the competence of legal solutions binding in the discussed

period, directing the general guidelines or other forms of order, flowing from the highest party institutions. In this way, the military prosecution service received in the military justice system more power and influence than the natural role of the party in the criminal law suit, therefore it assumed responsibility for court's work. Common violations of the rules of the criminal liability resulted in that many of the issued verdicts can be defined today as court crimes made in „the majesty of the law”. After many years, there was found that these processes were conducted against the principles of the law and order, and the convicted persons should be vindicated.

РЕЗЮМЕ

Эльжбета Романовска, Военная прокуратура польской железной дороги в 1944–1949 гг. – формально-юридические основания деятельности

Право, в том числе уголовное, в Польше на протяжении последнего столетия изменялось стремительно. После второй мировой войны становление законодательства в народной Польше происходило на основании первых юридических актов изданных под политическим патронатом Союза польских патриотов в СССР. Данное право было создано в изоляции от традиций и приемственности польского правосудия. Противоречия между юридическими правилами и практикой указывают на то, что ригористическое право появилось в рассматриваемый период и являлось только первичным продуктом. В широком значении эти юридические нормы должны были учитывать „новый общественный порядок” и в значительной степени подражать советским образцам таким образом, чтобы право было орудием жестоких репрессии направленных против противников власти. Анализ судебных актов показывает, что в конкретных ситуациях обвинительные органы действовали вне своих юридических компетенций руководствуясь общими директивами или другими предписаниями, исходящими из партийных учреждений. Таким образом, военная прокуратура занимала самое влиятельное положение и имела самые широкие правомочия в военном правосудии. Тем самым будучи более чем только одной из сторон в уголовном процессе, она несёт ответственность, также, и за работу суда. Повсеместное нарушение принципов уголовной ответственности привело к тому, что многие из вынесенных тогда приговоров можно считать судебным преступлением. Спустя много лет было установлено, что эти процессы проводились вопреки принципом законности, а лица, осуждённые в них, должны быть реабилитированы.